
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ रामचंद्रं नमस्कृत्य सर्वोपाधि विदात्मकं ॥ सुखबोधाय बालानां तत्त्वदीपः प्रकाश्यते ॥ १ ॥ इह
तावत्सर्वोपि शरीरी ... मोक्षाय प्रवर्त्तते ॥ तस्मात्सर्व एव मुमुक्षुरतो ब्रह्मविद्याधिकारी भवति ॥ ननु केदलीकालि
तावता कालादिमते केचन जीवाः संसारैकस्वभावा एवेति सर्वमुक्त्यनंगीकारात् ... अपि कदाचित्तन्मत एवेति
संदेहादि श्रवणादौ कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति सर्वमुक्तिरेवेति न वाच्यं ॥ पुराणतीर्थवेदांतश्रवणादौ स्त्रीबालसो
ऽपि मोक्षविनिगमकमवधायैप्रवृत्त्युपपत्तेः संभवात्तद्रहितानां वा त्वन्मते मोक्षदोषप्रसंगः ॥ न च सर्वो ब्रह्मवि
द्याधिकारी श्रुतिस्मृतिविरोधः ॥ द्विजानामेव वेदाध्ययनाद्यधिकारित्वेपि ब्रह्मप्राप्तौ निमित्तभूता विद्या
ब्रह्मविद्या महावाक्योपदेशः सगुणब्रह्मोपासनं मंत्रजपादिस्तत्राधिकारिभेदेन सर्वाधिकारः संभवात् ॥ न च संन्या
सपूर्वकतत्त्वज्ञानादेवापवर्गः श्रवणादुपासनमंत्रजपादीनां तद्धेतुता संभवः ॥ ननु कलौ भरतविदुरधर्मव्याधादि

न१

विदितप नो१ ज्ञोपलक्षितं

गलादीनां मंक्षत्तसंन्यासानामपि केवलश्रवणात्॥ तेषां संन्यासोऽनधिकारात्॥ सुखज्ञानमयं धर्मी वेद्यत्वं लिंगमाहुः॥
वादुज्ञातोरुज्ञातानां नयं धर्मी विधीयते॥ इति स्मृतेः॥ ब्रह्मण एव प्रवृत्तेत्यादिश्रुतेश्च॥ न चात्र विप्रतिपत्तिः॥ सुखेच्छा
तावत्प्राणिमात्रस्यापि सर्वानुभवसिद्धा॥ सैवाब्रह्मेच्छा सुखब्रह्मभेदात् नावस्याविज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या तिप्रसिद्ध
सिद्धत्वात्॥ ब्रह्मेच्छैव मोक्षेच्छा ज्ञानेति तं ब्रह्मैव मोक्ष इत्यभ्युपगमात्॥ मोक्षेच्छैव मुमुक्षुत्वं॥ ननु सुखं मे जातं अहं सु
खी इति श्रुतितत्वा अपि ब्रुवते न त्वहं सुखमिति कथं तयोरभेद इति चेन्न॥ भेदभ्रमो हि बहुजन्मपरंपरातद्व्यव
हारेण बद्धमूलस्तेन श्रुतिशास्त्रादिभिरभेदे दृढे बुद्धेऽपि नादृढव्यवहारसामर्थ्यं भेदे नेव तत्पर्यंति॥ सुखार्थं सर्वं अनु
ष्ठीयते न तु सुखं कस्यापि शेषं॥ यदर्थं सर्वं गच्छति नान्यार्थं तत्सुखमिति सुखलक्षणमुक्तं॥ आत्मार्थं सुखं

२

गुणिगुणिभावश्चांगीकृतः॥२

मितिकुतः भ्रमप्राबल्यादेव व्यवहारः॥ ननु ज्ञानसुखादीनामात्मगुणत्वे को दोषः तार्किकैरभ्युपगतत्वा
दिति चेन्न॥ तेऽस्त्वात्मपलापकाः पंडितंमन्याः दोषमपश्यंत एव तथा संगिरंते॥ तद्यथा॥ गुणगुणिभावे आत्म
नः परिच्छिन्नता स्यात् तथैव च जडत्वमनात्मत्वं ज्ञानादिवाश्रयत्वं च स्यात् घटादिवत्॥ नहि तादृक्स्थलमस्ति सर्ववाद्य
भ्युपगतं यत्र गुणगुणिभावे सत्युक्तो दोषो न स्यात्॥ किंच ज्ञानसुखादीनामात्मनो भिन्नत्वमभिन्नत्वं वा॥ उ
भयथापि न गुणगुणिभावः संभवति घटपटादिवत्॥ स्वस्यैव स्वकारणत्वाधारत्वयोरसंभवाच्चासिद्धांति
द्वयोः पूर्वोत्तरकालवर्तिनोरेव कार्यकारणभावः स च भेदे संभवति॥ ननु शब्दादिगुणेन गुणिन आकाश
स्य सत्यताभ्युपगता तार्किकैरिति चेन्न॥ अद्वैतश्रुतितात्पर्यमविदित्वैव तदंगीकारः॥ तथा सर्वस्यात्मन्यस्य

तयोर्न २

२

२

स्तत्त्वैवासिद्धेस्तत्त्वात्॥ अग्नेस्तस्य च मिथ्यात्वं शुक्तिरजतादिस्थले सुप्रसिद्धमेव॥ कार्यत्वाच्चाकाशस्यापि मिथ्यात्वं॥
न वेतदप्रसिद्धं॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेस्तदवगमेयं॥ न चानयैव श्रुत्या ब्रह्मणो वि
कारित्वासिद्धिरिति वाच्यं॥ स कारणं जगदधिष्ठानत्वेन कारणत्वोपचारात्॥ उक्तं च॥ अस्याज्ञानजगज्जन्मब्रह्मणोऽ
कारणत्वतः॥ अधिष्ठानत्वमात्रेण कारणं ब्रह्म गीयते॥ न वाधिष्ठानत्वात्कारणत्वासिद्धेः कुण्डबदरादावपि कार्य
कारणभावस्यादिति वाच्यम्॥ रजतस्य वस्तुमायाकारणत्वमेवोपचारहेतुत्वांगीकारात्॥ यद्वा अनंतशक्तिरी
श्वरः कदाचिदुद्भावयन् कदाचित्संहरति॥ यथाह भगवान् वशिष्ठः॥ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः कर्तृताकर्तृतापि च॥
इत्यादीनां शक्तीनां अन्तो नास्ति परमात्मनः॥ उल्लासशक्त्या संसारः सर्वतः संप्रवर्तते॥ विरागशक्त्या निःशेषमंघमा

का१ दु२

३

ति सैस्य [illegible] पत्वाच्चु आदयो गुणास्तेषां सत्त्व आत्मा गुणी तद्भिन्नः स्तर्यालक्षणायै केवलेन तु तत्साधनार्थमनुपमानमस्ति॥
आकाश [illegible] स्वेत नात्मस्यानिष्पत्तिरेव शिरीतमेवास्मानिष्ठपुरस्तात्॥ विकारिणश्च सत्त्वे गोघटादयोपिपरा
मित तज्जात्वादिवत्त्वात्त्विक्रमतु तथा च सर्वं सद्भेदापारमार्थिकमेवेति कुलालादिकारणाकांक्षान स्यात्॥ विकारि
णश्च सत्त्वे क्रियाद्यात नित्यत्ववन्मात्ता वेधोऽपि तत्॥ ननु यद्यात्मा निर्गुणाधिकरणत्वात् नास्थीयते तदा कथ
मात्मनो निरूपितसंयोगविभागाधिकरणताऽभ्युपगमः इति चेन्न॥ किन्तु निरवयवसावयवयोस्तदसंभवात्॥ संयोग
स्य कात्स्न्यैकदेशाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वाच्च॥ उक्तं च॥ मनसा पुरुषः पुरुषेण मनो न मनसा मुशलेन मुशलेन न सः॥
नहि योगवियोगमुपैति कुतोऽवयवत्वनिराकरणाद्भुतः॥ किं च यद्यात्मा बुद्ध्यादिगुणेन गुणी स्यात्तदा ते आत्मनो
विकार इति वाच्यं॥ तथा च सति बुद्ध्यादिवत् आत्मापरागमपेक्ष्यानासकः स्यात्॥ एवं च सति यत्परागमपेक्ष्य वि

३ ३

षयान्भासयति बुद्धिस्तु विदिता अविदिताश्च भवंति॥ ये सार्द्धमिंद्रियद्वारा बुद्धेरुपरागास्ते विदिताः॥ ये सममसनतेऽव
विदिताः॥ अन्यथा युगपत्सर्वविषयाज्ञानत्वे पुरुषः सर्वज्ञः स्यात्॥ एवमात्मनः क्रमभासकत्वे मतिवृत्तयोऽपि विदिता अ
विदिताश्च भवेयुः न त्वेवमस्ति॥ अपितु याः काः अप्युत्पन्नास्ताश्चिद्भासालिङ्गिता एव॥ तत्र श्रीवरणैः स्तोटकाचार्यैः॥
दिन [illegible] त्तमतया सदृशो न [illegible] चित्तगते सकलैः स्वचिता॥ विदितं भवताऽविदितं न सदा यत एव मतोऽसि तदेव सदा॥
उपरागमपेक्ष्य मतिर्विष [illegible] विषयान्वशीकुरुते तु यतः॥ तत एव मतेर्विदिताविदिता विषयास्तु ततः परिणामवती॥
मतिवृत्तय आत्मनि ता विदिताः सततं हि यतोऽकृत स्तु ततः॥ यदि चात्मचितिः परिणामवती मतयो विदिताविदिताः स्यु
रिमाः॥ च [illegible] यः सकलीसततं विदितं भवता परिशुद्धचिता॥ मतिभेद [illegible] नादिते स्थितितो यत एव मतोऽसदृशस्तु

घटाद्युत्प ४ भा ४

धियः॥ ननु आत्माप्युपरागमपेक्ष्यैव भासयति अन्यथाऽसंबद्धभासकत्वे खपुष्पादिकमपि भासयेत्तथा च यदुक्तं घटाप्र
ज्ञातत्वं ज्ञातता वस्तु पुनरात्मनो विकारित्वमापन्नौ॥ नहि यदाकारेणोपरागः आत्मनस्तदाकारो विकारो न भवति॥ परार्थांतरस्य
परार्थांतराकारग्रहणमुप [illegible] इति चेन्न॥ विकारिणो बुद्ध्यादय उपरागमवाप्य भास्याकारतां गत्वा विषयान्भा
सयंति [illegible] दर्पणादिद्वारा [illegible] तिवत्॥ आत्मनस्त्वौसिकः संवेद्य एव तादृश्येन भा [illegible] वृत्तिरणावर्तनेन तत्परागोप
जीवकता॥ नहि स्वरूपसत्तामात्रेण जगदवभासकस्तपनस्तदाकारतामभ्युपैति॥ ननु बुद्धेरेव भास्यभासकरूपा
नतु तस्याऽवभासकांतरापेक्षेति चेन्न॥ भास्यस्य भासकत्वानुपपत्तेः॥ युगपदेकाधिकरणाकभास्यभासकत्वयोर
संभवाच्च॥ तथा सति घटादयः सर्वे एव भासकाः स्युः स्तरणादीपवैशद्युपपन्ना न स्यात्॥ हस्तस्पर्शवत्साधकप्रमा

४

४

८२

णात्वा॥ ननु बुद्ध्यादिदृश्यनाशेऽपि ते तदृत्तिरिक्तोऽधर्मा साक्षिकत्वाद्धितिचेन्न॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं भाति॥ नद्दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः॥ अदृष्टो द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिवेदान्तकैर्मैवन तस्यैव सर्वसाक्षि
त्वेनाभिप्रेतत्वात्॥ नच साक्षित्वे ... माणाभावः॥ साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यागमस्यैवतत्प्रमाणत्वात्॥
किंचाज्ञातत्वमसिद्धां ... प्रमाणाप्रवृत्तेस्तदनभ्युपगमे तत्सिद्धिप्रसंगात्तद्वृत्तौ तदसिद्धवैयर्थ्यस्यात्॥
तथा च साक्षिसिद्ध एव प्रमाणाप्रवृत्तेः कथं तद्विप्रतिपत्तिरन्यथाप्रमाणमात्रोच्छेदप्रसंगात्॥ ननु मद्धुद्धिरितिव
हात्मनोऽप्यहं बुद्ध्या सामानाधिकरण्यं भासते तस्मादियं तद्विकार एवेत्यवसीयते॥ भिन्नस्य भिन्नेन सामाना
धिकरण्यानुपपत्तेश्च॥ इति चेन्न॥ तदनिर्वचनात्॥ तथाहि॥ तत्रा किं घटोऽयं देवोभिन्नोऽभिन्नो वा॥ भेदे सामानाधि

करणंनस्यात्॥ घटपटयोरिव तयोः प्रतिनियताधिकरणत्वात्॥ अभेदे ऽसंबन्धात्माश्रयोस्वरूपस्याधिकरणपादर्शी
नात्॥ ननु दंडदेवदत्तयोः प्रतिनियताधिकरणत्वेपि दंडित्वदेवदत्तत्वयोरिवात्र सामानाधिकरण्यं किंन स्या
त्॥ इति चेत्तर्हि तयोरेवास्तु विशेषणविशेष्यभावो नतु दंडदेवदत्तयोः॥ किं चेयं ... सामानाधिकरण्यस्यैवात्र
विवक्षितत्वात्॥ मद्धु ... मियोरपि प्रतिनियताधिकरणत्वात्॥ अस्तु वा विषया ... तरमणीयै सामानाधि
करणं प्रत्यपि वु ... यमहं वृत्तिरियं वृत्तिभ्यां॥ तत्राह वृत्तिर्ज्ञानं सा च बुद्धिरन्तेवेत ... ऽव्यस्ता ततस्तस्य
मानाधिकरणतयैव भासते॥ आत्मनश्च संसर्गे वा अस्तोऽन्यथा आत्मनानं स्यात्॥ ... अस्तमेव बहिः परिस्फुर
तिभ्रमेणु ... त्कथं चन परिस्फुरति भ्रमे ... सं देहोपमा शारीरकाचार्यवचनात्॥ इत्यतेद ... मो ऽथ्यतरेतराध्यासो

ग्मा२

५

५

ते३

द्वयोरपि मानमनुपलभ्यते॥ अभेदे भेदानविशेषप्रत्ययतद्विपरीतत्वमात्रं च समुच्चयरजतादि [illegible] मेवावदंगीक्रिये
ते॥ केचिदुभेमज्ञानद्वयमङ्गीकुर्वते॥ तत्रेदमात्मारोपितकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्च रजतांशे॥ सत्यज्ञानं गर्भितप्रत्वात्तु प्रका
रेतु विपर्यये यद्इतिशिष्टाक्षेप॥ [illegible] त्तिश्च विषयावच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्ताऽतएव समानाधिकरणतयैव भासते॥
यदि तु कुड्याध्यासावि [illegible] त्तेरध्यासस्तदा सेदमाकारतयास्तु रजतं स्येदमंध्यासात्तयैव समानाधि
करणेन भाति॥ यथायं सर्पो दूरे [illegible] इदैअली अयं वह्निरित्यादि विकृदृशोपलब्धौ॥ मतिवृत्तिरप्यहंवृत्तिराध्यासिक
सैवेयमादाय आत्मगुणत्वेनैव भाति॥ नन्वात्मगुण एवाहंवृत्तिरितिकथं नाङ्गीक्रियते तथैव मानादिति चेन्न॥ तथा
सति तद्ध्यानस्यात्॥ यो हि यद्गुणो न स तद्ध्यास्यो भवति अन्यथा घटादिगुणा रूपादयस्तेरेव भातां स पुनर्न भा

स३

भिति ४

सकांतरदीपाद्युपेक्षा न स्यात्॥ न च गुणानामेव परस्परं भास्यभासकभावस्तथा सत्यन्यतमेन तद्गुणो नान्यत
मभाने दीपाद्युपेक्षानस्यात् इत्युक्तोत्तरत्वात्॥ तत्केवलानुपलभ्यमहंकरणं न भवेत् गुरुत्वेन गुणो यदि तस्य न
चैत॥ न गुणो गुणानिस्थितवान् गुणानाविषयीक्रियते न चात्मगुणोऽथ॥ न परस्परमपि गुणाग्निगतो विष
यत्वमुपैति कदाचिदपि॥ नहि वह्निरपि स्वगुणास्वगतं विषयीकुरुते स्वगुणान् भुवि॥ ननु यथायमहंवृत्तिरात्मगु
णत्वेन न भातीति तत्र वादिनात्मगुणो भवति न वेति कलहो न भवति॥ तथाहमितिवृत्तिरप्यात्मगुणत्वे
न भानवत् वादिनां तन्मूलक कलह निवृत्तिश्च स्वयमेव भविष्यति॥ देहेंद्रियतद्धर्माध्यास [illegible] मूलक एवात्म
नितन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरयत्नसाध्यैवेति चेन्न॥ तस्मादात्मगुणत्वेन भानाभावे व्यवहारमात्रोच्छेदस्यात्॥

६

६

लौकिकवैदिकव्यवहारमात्रतन्मूलकत्वात्॥ तथाहि॥ अहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियइत्याद्यभिमानवान् पश्चाद्दर्शितमतवर्णाश्रमानुष्ठेयक्रियास्वनुष्ठानबुद्ध्या प्रवर्त्तते॥ पश्चाद्दर्शितमिथ्याहंकाराद्युद्भवनादिक्रियासु तत्पूर्वकाए प्रवर्त्तेत॥ तेन न पृष्टेतो … पाषाणशिलादीनामपि एवमेतत्साधनतत्त्वज्ञानसाधनश्रवणादौ प्रवृत्तिः स्यात्॥ अदनयुद्ध कामादिचेष्टा वा स्यात्॥ न च व्यापकेनात्मनैव तथा न विघ्यतिकिमहंकारेणेति वाच्यं॥ तत्कर्तृत्वात्॥ शूद्राणामपि वेदाध्ययनाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तिः स्यात् आत्मनः सर्वत्र समानत्वात्॥ नियमकर्मानुष्ठानव्यवहारादर्शनेऽन्तर्जलिछस्यात् तन्नियमेऽननुष्ठाननियमः स्यात्॥ तत्कैवा॥ अपहाय चेन्निश्चिदहंकरणं व्यवहारमुपैति कदापि विदापि॥ ननु अहं प्रतिरेव नास्ति इति चेन्न॥ यद्यदिसा … मोहकरी व्यवहारमिमं न जानानुनेवेत्॥ न च तत्पाप्मात्मगुणत्वेन ततस्स्यमानेम …

स्योऽहं चिपिना॥ विफलत्वं च तत्रापि वाधानुमेवेषु गुणोना हिंसेति यद्याविदितेति शिष्टेः॥ ननु सुखेच्छावतो मुमुक्षुत्वे पशुवामदेवाद्योऽपि पश्चतत्रापि बाधानुमेवेषु गुणेनाहिं सेति … स्वर्गाद्यकामिपशुपन्नगादीनामपि सुखेच्छुयात् साधनेप्रवृत्तिदर्शनात्॥ न यत्र काकपलायनमपि स्यादिति वयोः सामं स्यात्॥ कृमिपशुपन्नगादीनामपि सुखेच्छुयात् साधनेप्रवृत्तिदर्शनात्॥ आत्मत्वेन भेदाभावात्॥ सर्वेषां समानोऽशोकेन समानाभेदेन॥ केवलसाधनसाधनानुष्ठानानि विकृताविकृतोऽपि भिन्नेऽपि॥ आत्मत्वेनभेदाभावात्॥ सर्वसन्तानाशयास्थितश्च॥ देवक्षेवापि माविवि … समत्वेन हि लोके रित्यादिस्मृतेश्च सर्वत्रात्माभेदस्य प्रतिपादनात्॥ सर्वभूताशयास्थितश्च॥ देवक्षेवापि माविष्ठिस समणे निष्ठिमि लौकिके रित्यादि स्मृतेश्च सर्वत्रात्माभेदस्यप्रतिपादनात्॥ अन्यथा कालाकाविदेत्वेषुगोवेषा॥ यो मां पश्यति सर्वत्रेत्यादि भगवद्वचनाच्च॥ न च उपाधिभेदेनौपाधेयभेदस्यात्॥ अन्यथा कालाकाशादिषामपि तत्कृतभेदेन भेदास्युपगमे त्वया गामप्यानन्त्यं स्यात्तथा वा काशत्वकालत्व दि … हीनि सामान्यानि तद्द्विशामपि तत्कृतभेदेन भेदास्युपगमेत्वया गामप्यानन्त्यं स्यात्तथा वा काशत्वकालत्वदि … त्यां तयोत्पत्तिविनाशयेवा स्युपगतानि॥ न चोपाधयन्नो वा घटाकाशो मठाकाश इत्यादि प्रतीयगपा नेत्याद्याकाश …

२४ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ ‍ २५

नजत्वं विषयवैचित्र्यमानभेदेन कालस्यापि तत्तद्देशातपनसंयोगात् पूर्वादिदिग्दक्षिणादिदिग्भेदादीनां दिग॥ ...ञ्चं को निवारयितुं क्ष
मो वन्ध्या॥ आकाशाद्यनेकत्वसिद्धौ नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यस्य घटितत्वात्॥ तथा चा ... वक्ष्यतां वालेन नो न नार्थि
स्ति जीवता॥ स्वापदृष्टहानिकृतत्वाद्यकुलांगारतां गतश्च॥ इत्येतन्न्यायविषयतां नातिवर्त्तते ताकिकंमन्यश्च॥ न चैतत्तद्देहे
ष्वैजीवभेदे ... दृतिवाच्यं॥ कायव्यूहावस्थायामेकेनाप्यनेकशरीरचेष्टोपपत्तेश्च॥ न चैवं तद्देहेष्वनुसंधानमिति वा
च्यं तपःफलशक्तिस्याचिंत्यत्वाद्विशिष्टस्य तथात्वे नयनादिविशिष्टेन शाक्षादादानं तत्र स्यात्॥ ननु सर्वसाम्ये तेषां कोऽति
शयः इति चेत्॥ त्रिकाल[illegible]पयज्ञानशालित्वमित्यवेहि॥ यथा गंगायमुनाकूपादिपूरितजलेषु प्रतिबिंबितस्य च
द्रस्य चलनिश्चलस्वच्छमलिनादिभेदेन बहुधा भासते॥ तथा एक एव चिद्रूपो मायाविद्याकाशबुद्ध्यादितदवस्थाजा

उपपत्तिः ४२

२३ ‍ ‍ ‍ ‍ २१

जलभेदकृता बहुतेव रवेर्घटादिकादिकृता न सोपि यथा॥ म
गगनस्थसूर्यस्य मनोबुद्धिभेदेन बहुधा भासते॥ यथा कुम्भ॥ ... स्यमेलस्य नोपसंहारश्च॥
ति तेदृक् ...तथा बहुजातवकुद्धिदृशोऽविकृतस्य सदेति॥ ननु न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं निरूपत्वादतीन्द्रियत्वादिति चेन्नाए
वं डोहि॥ प्रतिबिंबद्वारा बहुधा भासते जलतयात्मनः प्रतिबिंबोस्ति॥ निरवयवत्वान्नि... प्रतिबिंबदर्शनात्॥ निरूप
वन्मूर्तानामपि प्रतिबिंबदर्शनात्॥ तद्यथा॥ निरवयवस्यापि शब्दस्य प्रतिशब्दलक्षणप्रतिबिंबदर्शनात्॥ रूप
स्यापि जपाकुसुमस्य स्फटिकादौ प्रतिबिंबदर्शनात्॥ अतीन्द्रियस्याप्याकाशस्य स्वच्छजले प्रतिबिंबदर्शनात्॥ नयनेतु
स्यापि जलया कुम्भ... नरूपाणां निरवयवातीन्द्रियत्वस्यानयत्वेनतु ‍ ८
न्यथा स्वत्वे जलेत्यगाध प्रतीतिर्न स्यात्॥ न चैवं सिद्धान्ते प्रतिबिंबवैलक्षण्यं निरवयवातीन्द्रियवत् स्वरूपं प्रति
त्वात्॥ तस्मादात्मनः प्रतिबिंबत्वं ... सोपदेशो नान्यथा इति॥ न चात्मप्रतिबिंबे प्रमाणाभावः ... रूपं प्रति
प्रसिद्धप्रतिबिंबवादात्मनो वैलक्षण्यमिति निवारणं॥ २

बहुधा भ्रान्त्याद्य यद्वस्तुतस्य १

8

इयत्तावच्छिन्नपरिमाणयोगि... विशिष्टं ४
नुपपत्तिः ४

पावकवत्तद्रूपः ... प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेः ॥ माया नामाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतेश्च ॥ एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ स एव इह प्रविष्टः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥ आभास एव च ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु ॥ प्रतिबिंबः केन बाध्यते ॥ न च साक्षात्प्रतिबिंबेन ... ॥ कथमेतेषां तत्र प्रमाणात् ॥ अमूर्तस्य प्रवेशोऽन्यथाऽप्रसिद्धः तत एव सः ॥ तस्माच्चित्प्रतिबिंबवलमन्तःकरणं प्रमाता ॥ यद्वा परस्पराध्यासेन लोहाग्निवच्चित्तादात्म्यापन्नमन्तःकरणं प्रमाता ॥ देहद्वयावच्छिन्नचिद्रूप एव कूटस्थस्तत्राध्यस्ता बुद्धिस्तस्यां प्रतिबिंबितश्चिदात्मा जीवः ॥ उक्तं च ॥ अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥ कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिंबकः ॥ प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते ॥ अयं जीवश्च ...

... विक्षेपकः ... तथा सति जीवत्वमेव निवृत्तिः स्यात् ॥ इयमेव विद्यकविषयः ... तत्तु बुद्धिरत एव विस्मृतस्वस्वरूपः कूटस्थं न विविनक्ति तथा सति ... विवेको यन्मूलाविद्येति गम्य मूलाविद्येति वृद्धानुवृत्तेः ॥ उक्तं च ॥ अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन ॥ अनादिरविवेकोयं मूलाविद्येति गम्यते ॥ तत्रावरणशक्त्याच्छन्नमपि चिद्रूपपरप्रेमास्पदं निरतिशयं ... विक्षेपावरणशक्तिद्वयमविद्या हि मायाप्रकल्पिता ॥ तत्रावरणशक्तिर्नाम ... विद्यायाः आवरणशक्तिर्नाम यस्य स्वस्वरूपमात्मानमावृणोति ॥ नास्ति न प्रकाशते कूटस्थ इत्यापादनसामर्थ्यमेव विद्यायाः आवरणशक्तिः ॥ अयमेव वेदान्ताभासः ॥ स एव कूटस्थे विद्याहृतकूटस्थस्फूर्तिर्जनित ... देहद्वयस्य तु चैतन्याध्यासो विक्षेपशक्तिः ॥ अयमेव ... तत्तत्कार्यप्रतिफलितचित्तवृत्तिप्रतिफलिताभासकः ... विक्षेपकनस्यात् ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितारवण्डाकाराकारितचित्तवृत्तिप्रतिफलित ... आगमपर्यन्तमनुवर्तते ऽविद्या तत्कार्यस्य निवर्तकः ॥ विक्षेपशक्तिः स्वज्ञानलक्षणो ...

वि ३ विशिष्टं २

परमार्थत्वं च २ ऽमेर

नोत्पादनेन निवृत्तेपि स्वकार्यमिराश्रयमेवावतिष्ठते॥ तर्हि कानीं तथास्माकं किं न स्यात्॥ इदमेव सत्यत्वं यथास्मिन्लोके
रूप्यादुःस्थितं तथा स्वयं त्वं वस्तुत्वेव कूटस्थगतं विद्येपे अविद्यामममित्येन प्रतीयतीयते॥ कालत्रयैत्रिकोणात्वं यथास्मि
न्कौत्रमतिरोहितं भवति॥ तथा कूटस्थप्यानेदासङ्गतादितिरोहितं भवति॥ आरोपितस्य दृष्टांते यथा सूर्यशाखाचक्री क्रि.२
र्जतमित्यादीनि नामानि भवंति॥ तथा कूटस्थास्य देहेन्द्रियमनआदिमिति इत्यथः॥ इदमेवं यथा प्रसन्नापि स्वतो रू
प्यमित्यभिमन्यते॥ तथा स्वं स्वतः प्रसन्नोप्यहमित्यवाभिमन्यते॥ अहं देही॥ दिवद्विरित्यन्तःकरणादिद्विधा॥ विज्ञाने
स्याहं देहीति शरीरं देहमिति मनोऽभवत्॥ अहं देहीति स्वदेहे तेनैव जीवो भवति॥ नत्वहमित्यनुल्लिख्यकश्चिदिदमिति प्रत्येति॥ कूट
स्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवं चितिश्चतुर्धा मेत्युक्तेः॥ तत्र देहेंद्रियादियुक्तस्य जीवात्मनोऽसौ मिथ्यानंदं तावदिति॥

जीवघटाभासेतनन्तु जीवं तस्य नामः स्प१

पर पु१ तं२

मेया कूटस्थोत्र विवक्षितेति॥ पूर्वत्र कूटस्था निरुक्तोपि विशेषकथनान्न क्षतिः॥ अज्ञानोपहिते बिंबे चैतन्यमीश्वरः॥ अन्त
धरागते तत्संस्कारावच्छिन्नोऽज्ञानोपहितश्चिदात्मा जीवः॥ इति विवरणाचार्यपादाः॥ अज्ञानप्रतिबिंबे चैतन्यमीश्वरः॥ बु
द्धिप्रतिबिंबितं चैतन्यं जीवः॥ अज्ञानोपहितं चैतन्यं शुद्धमिति संक्षेपशारीरककाराः॥ अज्ञानविषयीकृतं शुद्धचैतन्य
मीश्वरः॥ अज्ञानाश्रयीभूतश्चिदात्मा जीवः॥ इति वाचस्पतिमिश्राः॥ तथा मनोवृत्तिविशेषश्छिन्नानावरात्म नेपवानन्तो
वावहराग बन्ति॥ तास्तु शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा॥ वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्याः शान्तवृ
त्तयः॥ तृष्णा स्नेहो रागलोभावित्याद्या घोरवृत्तयः॥ संमोहो भयमित्याद्याः कथिता मूढवृत्तयः॥ इति वासिष्ठाः॥ स्वरूपा हि चेतसः॥ शान्ता
एताएव ब्रह्मज्ञे दाच्छवस्यात्रयं॥ यथाह भगवान्वशिष्ठः॥ नागतस्यानुसंधानं

१०

१०

आत्मा २ ए ४

ते घोरं वा तु च [illegible] मिह स्थिती ॥ घोरं जाग्रन्मयं वित्तं । शांतं स्वप्नमयं स्थितं ॥ मूढं सुषुप्तमावस्थ्या त्रिविधं नमतं स्वतः ॥
एतासु वृत्तिषु ब्रह्मणाश्चित् स्वभाव तासामान्यतः सर्वासु प्रतिविम्बति ॥ शान्तासु तु सु मध्यके प्रतिविम्बति ॥ वेदभा
ष्यकृता वो । स्वरूपं स्वतं व भूत्वा सौ प्रतिरूपं इति श्रुतिः ॥ उपमा स्याद्येकेत्यादि सूत्रयामास सूत्रकृत् ॥ घोर मूढासु रज
स्तमो मलव्याप्तत्वात् कार्यासु तत्र अलसं मालिन्याधिक्यात् सुखांशः स्तिरोहितो भवति ॥ नहि कर्दमे रवि प्रतिविम्बः स्पष्ट
को भवति ॥ गत [illegible] नेनमौ छन्नं कर्दमं जलानाम् उपलभ्यते ॥ तथाविधं चैर्मिलत्वात् तत्र रविदर्श प्रतिविम्बो नभ
वति ॥ अथवा निर्मलेनीरेण दूरे स्पसैकेमो न भवति ॥ न च काश्म स्पानघृत्स्नेन जले न प्रकाशो न भवति ॥ तद्वत् घोर
[illegible] ढासु वृत्तिषु चिन्मात्रस्य वा च्छुतिर्न भवति ॥ नैरखांशस्य ॥ काष्ठादौ वोह्निप्रकाशो नुपलभ्यते ॥ तथा शांतासु स्वच्छैव तन्य

सु १ काष्ठजनितवह्नौ १ स्वच्छ मनुहर्षो १

अभिव्यक्ति १

तु सुखमनुभूतम् ॥ घोरासु मूढासु वासु सुखानुभवः स्वप्नेपि दुर्लभः ॥ शान्तासु तु तारतम्येन भवतीति ॥ यस्यापि काशान्ति स्त
स्याधिक्येन सुखाभिव्यक्तिः ॥ यस्य गृहपुत्र क्षेत्र भार्यादावतिकामस्तस्यापि राजसत्वात्कामस्य सुखं स्वप्नेपि दुर्लभं ॥
किं पुनर्मनुष्यशरीरे । उक्तं च ॥ गृहक्षेत्रादि विषये यदा कामो भवेत्तदा ॥ राजस्यास्य कामस्य घोरत्वात्तत्र नो सुखं वा का
मितः प्रदार्थानीं सिद्ध्यतिदुर्ग तिज्ञात्वा दुःखं भवति सर्वेष्यानीं सिद्धु एवेति निर्णीयतद्विवदते ॥ सिद्धेषु कः प्रतिबंधकोस्यमिति
ज्ञात्वा प्रतिबंधके द्वेषो भवति प्रतिबंधके क्रोधो भवति ॥ प्रतीकारस्यैतत्कर्तुं न शक्यते तदा विषादो भवति ॥ सर्वत्र तामसघ्नः क्रो
धविषादादिषु तमहद्दुःखं सुखस्य तु नाविष्पत्तीति शंकापि दूरोत्सारिता ॥ कपुनः प्राप्तिः ॥ कामितः पदार्थः प्राप्ते हर्षोद्
कः शांता वृत्तिस्तस्यां सुखं वा द वे र ज्ञियाप्तिः ॥ तद्भोगे चन महौल्क्यं नीयते भोगनं भाद्रदंतत्त्वज्ञान प्रतिबंधकः प्रारब्धकर्म
णा अहत्यानि वृत्ति भवति ॥ वस्तु बुद्धा प्रशस्तावी च्छल्कीमानासएवचित्रविद्वैपजनकत्वात् ... अभावस्तस्मपर्यंत

११ ११

मात्रेइदमेव ३

यदि छिद्रितान्नामिव भाति॥ ब्रह्मदृष्टेरेव सर्वत्र सम्यग्व्या[illegible]स्थिता भवति॥ सुषुप्तिमूर्छादौ विक्षेपाभाव समानेपि सर्वथा
वस्त्ववस्तुबुद्धिर्न भवति॥ एवं न तस्याधिकारिणो मुख्यसुखलाभः॥ एवं शान्तरतौ तयोर्दार्ढ्यकोपबलोभनिवारणाद् घ्य
सुखं तत्र द्वयोरेव प्रतिबिंबति॥ प्रतिबिम्बमानसदृशश्छायातरोरुद्भवप्रतिबिम्बः॥ अन्यत्रापि प्रतिबिंबत्वं तत्र लक्षणं बोद्धव्यं॥
इति पातंजलाः॥ अन्तर्मुखास्तु दृश्येषु विरक्तस्य सा ह्लादमुखाभिव्यक्तिः॥ ननु समोऽसम केन समानाम्नेति[illegible] सर्वत्र
ह्मणो व्यापकत्वे संमुक्तेः॥ यो मां पश्यति सर्वत्रेति भगवतात्र सर्वत्र संमुक्तेः। तच्च न संभवति॥ तथा सति तृणकाष्ठशि
लादीनामपि चलनादिक्रियस्याच्चेतनं सर्वत्र समानत्वात् इति चेन्न॥ ब्रह्मणः स्वरूपत्रयमंगीकुर्वते॥ सत्ता चैतन्यं
सुखं वा॥ तत्र मृच्छिलादिषु सत्तैवाभिव्यज्यते॥ न तु तद्द्वयं॥ तथा सति चलनादिक्रियापूर्वोक्तास्माद् इव॥ घोरमूढयोर्यो वी

म ३

दृश्येते॥ सत्ता चैतन्यं च द्वय[illegible]मप्याभिव्यक्तं न तु सुखं॥ यत्र तु रजस्तमकालुष्यरहिता पूर्वोक्ता अखंडसत्वविशिष्टा शान्तिर्हि ति
मन सत्त्व तत्र सत्ता चिति सुखं चेति त्रयमपि व्यक्तमिदमेव मिश्रब्रह्मेति वेदान्तिभिर्गीयते॥ तदुक्तं च॥ सत्ता चितिः सुखं चे
स्वभावाद्ब्रह्मणस्त्रयः॥ मृच्छिलादिषु सत्तैव व्यज्यते नेतरद्वयं॥ सत्ता चितिर्द्वयं व्यक्तं धीवृत्तौ घोरमूढयोः॥ शान्तवृ
त्तौ त्रयं व्यक्तं मिश्रब्रह्मेत्यमी गिरः॥ असत्ता जडता दुःखं हे मायारूपत्रयं त्विदं॥ असत्ता नरशृंगादौ जाड्यं काष्ठशिलादि
षु॥ घोरमूढयोर्दुःखमेवं मायाविजृम्भितं॥ नन्वेवं स्थिते ध्यातुः कथं ब्रह्मभावना भवति॥ तस्यैव तु स्थलेषु व दुःखरूप
व्याप्तत्वादिति चेन्न॥ नरशृंगादिषु पेस्यात्तत्रावशिष्टं पक्षद्वयावभिरस्तं तद्ध्यायेत्॥ शिलादौ नाम तद्रूपवत्त्वं त्यक्त्वा सन्मात्रं ब्रह्म
ध्यायेत्॥ घोरमूढयोर्दुःखमपास्य सच्चिद्रूपं ब्रह्म ध्यायेत्॥ शान्तासु तु मनोवृत्तिषु सच्चिदानन्दस्वरूपं रूपत्रयं यद्वि

१२

१२

मि ३

१२

तं ब्रह्म चिन्तयेत् । आदौ कोन श्रायितास्मि चिद्रूपं चिन्त्यामप्यमा ॥ सच्चि[illegible]नंदरूपत्रयघटितस्य ब्रह्मणश्चिन्त्यत्वं कृष्टेनैवेति स्वभिप्रेता॥
नवसुखमेज्ञातं सुखमेव विनष्टमिति तदुत्पत्तिविनाशप्रतीत्योः सर्वानुभवसिद्धत्वान्न तद्ब्रह्मरूपतानित्यत्वानि तयोरन्दोसंभ
वादिति वाच्यं ॥ कारणमिथ्याज्ञानस्वात्मलाभे कार्यमिति त्वमापि मतं तत्कारणाभावेपि सुखमहमस्वाप्समिति सुषुप्तानित्यनि
र्विकल्पकसाक्षिरूपसुखानुभवांगीकारात् । न च सुखस्य ब्रह्मरूपत्वे तत्प्रतीत्यसंभवः ॥ एवं स्त्र्यादिदृष्टोपस्थापित चक्षु
र्दनादिविषयेंद्रियसंबंधोत्पन्नानित्यसुखाकारांतःकरणवृत्त्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्योरेव सुखोत्पत्तिविनाशभ्रमो बालानां ॥
अन्यथेतान्नियतकारणाभावेपि तदुपलंभो न स्यात् । न चाहिकंटकादिदुःखकारणाभावेपि दुःखमहमस्वाप्समिति सुषुप्तौपि
तस्य वैराग्यमरणौ तदन्यथानुपपत्त्या दुःखमपि नित्यनिर्विकल्पकसाक्षिरूपं सिध्यत्वनुभवयोरुभयत्र समानत्वादि

संभवात् ।

सुखस्य २

तिवाच्यं ॥ सुखस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादकश्रुतिप्रमाणवद् दुःखस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादकप्रमाणाभावात् । आद्यादेर सम्यीचीनत्वेन
दुःखापवारात् ॥ तथापरामर्शासंभवः ॥ दुःखरूपत्वे विज्ञानमानंदं ब्रह्मानंदं ब्रह्मेति व्यजानीयात् ॥ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सु
खमस्तीत्यादिसुखरूपताप्रतिपादकश्रुतिप्रमाणस्यानन्यथासिद्धप्रमाणापत्तेः स्यात् ॥ न च नित्यसुखरूपत्वे केवलं संसार
योर्विशेषः स्यादिति वाच्यं ॥ अविद्यातिरोधानातिरोधानाभ्यां विशेषोपपत्तेः ॥ किं च दुःखरूपत्वे आत्मनः परमप्रेमास्पदतान
स्यादिति तस्यादर्शनात् ॥ न च दुःखाभावव्यभिचारस्तस्यासुखशेषत्वेन परमप्रेमास्पदत्वाभावात् ॥ न च नित्यसुखांगी
कारे विषयेंद्रियसंबंधान्वयव्यतिरेकाभ्यां तदन्वयव्यतिरेकग्राहकप्रमाणविरोधः ॥ उक्तोत्तरत्वान्नित्यसुखाकारवृत्त्यु
त्पत्तिस्थले ॥ किं च [illegible] ग्राहकप्रमाणसत्वेपि नित्यज्ञानवत्तदुपपत्तेः ॥ न चात्मनः परमप्रेमास्पदत्वे प्रमाणाभावः तदुक्त

१३॥

१३

स्त्रेयः पुत्रादित्वादिपर ... प्रेमास्पदत्वमुक्तं॥ वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियं॥ इंद्रियाच्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः॥
मानन्त्वमहं किंतु न भूयासं सर्वदा इत्यसौ॥ आशीः सर्वस्य दृष्टेति प्रत्यगात्मा प्रीतिरात्मनीत्याद्यात्मनः प्रेमास्पदत्वप्रतिपादकवृद्धवा
क्यदर्शनात्॥ न च सुखरूपत्वे प्रियस्पर्शनिषेधपरश्रुतिविरोध इति वाच्यं॥ प्रियस्पर्शनिषेधस्यातिस्तु वैषयिकसुखनिषेधपरा॥
अन्यथा॥ एषोऽस्य परमानंदो योवैभूमा तत्सुखमिति सुखरूपताप्रतिपादकश्रुतिविरोधः स्यात्॥ ब्रह्मविन्नावतदैव न वत्पवि
कारि ... हृदि गताः॥ कामरूपा असम्यग्ज्ञानयोग इति॥ तत्त्वा॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः॥ कामाभावेपि स्वरूपा
व्याख्यातं॥ वाक्यशेष तत्॥ वैराग्यबोधोपरमास्त्रयः परस्परसहायेनैव तिष्ठन्ति क्वचिद्विरक्तस्य बोधकारित्वेऽपि न भवन्ति वा विप्रयुज्यन्ते वा॥ तद्यथा॥ आह
...त्व वैराग्यबोधाभावः॥ कृतवेदान्तस्यापि पूर्वसंस्कारप्राबल्यात्सत्यपि शास्त्रबोधाधिकये उपरमो न भवति॥ इह वैरा

वैराग्यचतुर्विधं वदन्तीति शास्त्रदर्शिनः॥ तद्यथा॥ समानेच्छात्यागो नाम प्रथमं वैराग्यं॥ ततो विषयाणां न व्यतिरेकेणापि अन्यदि
लक्षणादि।
न वाधीन्द्रिये रेव विषयसेवनं तृतीयं॥ तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थं॥२

ग्यस्यादितब्रह्मसाक्षात्कारस्यतन्माहात्म्यादेव विषयोपरतिरिति सहायेनैव त्वयस्तिष्ठति जीवन्मुक्तत्वं अन्यथा तत्त्वमस्यादिवाक्योदि
ता तस्य ... साक्षात्कारस्य ... उपाते सति स्वस्वरूपप्राप्तौ कैवैराग्यमभिकरणाभावात्॥ ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्त्वसाक्षात्कारि
त्वात्॥ शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावात्॥ न च तदेवास्तु॥ अविद्यातत्कार्य
ज्ञानजनक ... इंद्रिय ... ज्ञानेनैव साक्षात्कारित्वात्॥ अन्यथा सर्पादिभ्रमनिवृत्तिरनुमानज्ञानेन स्यात् इति चेन्न॥ प्रमेया
... भ्रमस्यापरोक्षत्वेन परोक्षज्ञानेन बाधासंभवात्॥ प्रमेयस्य परोक्षतया बोधयन् शब्दो दोषदुष्टचक्षुरादिवदन्यथा प्रमेयमन्यथा बोधयन्न
नुसारि स्वभावत्वाच्च शब्दस्य प्रमेयं यापरोक्षं परोक्षतया बोधयन् ... प्रमाणं स्यात्॥ प्रमातसंनिकृष्टत्वमेवापरोक्षत्वं यथा यथा प्रमातुर्विप्रकृष्टं तत्तथा तथा परोक्षं तोत्कर्षेण तस्य बान्तत्य
विभुत्वेन संनिकर्षाभावात्॥ न च प्रमेयापरोक्षत्वे प्रमाणसापेक्षं॥ यस्मादात्मापरोक्षं ब्रह्म आत्मा सर्वान्तर इत्या

तमाऽपरोक्षत्वमवगत्य किं च दशमस्त्वमसीति लौकिकवाक्यस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वमुपगम्यते ॥ जीवन्मुक्तावस्था
यां भोगेन निवृत्तस्य ज्ञानस्य अज्ञानकार्यपुरुषार्थप्राप्तिमेव स्वस्वरूपप्राज्ञोति तदनुनतस्याः किंचित्प्रकृतमस्ति ॥ तस्य कार्यं न विद्य
त इति गीता ॥ ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥ नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ इति स्मृतेश्च ॥ ज्ञानवज्जीव
न्मुक्तजनावस्थं दनेंगीकारे तत्प्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधस्यात् ॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ इति दर्शनशब्देन सा
क्षात्कार[illegible]दर्शनस्यवाभिमानात् ॥ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति विदुषो देहपातावधिस्थि
वणात् ॥ न च तत्त्वज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यविनाशे तेदेहावस्थानासंभवस्तस्यापि तत्कार्यत्वादिति वाच्यं ॥ प्रारब्धकर्म कारणलेशा
विद्याया अनिवृत्तेश्च ॥ जातमपि तत्त्वज्ञानं प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धशक्तिकत्वाल्लेशाविद्यां न निवर्तयति प्रारब्धभोगपर्यंतम

नुवर्तेत ॥ उक्तं च ॥ अविद्यालेशशेषेण मोहाद्याकारांतरैस्तिरोहितैः ॥ ज्ञानस्य प्रतिबंधकप्रबलप्रारब्धकर्मनिष्ठा ॥ लेशानुवृत्तैः तज्ज्ञानस्य क
र्मोदरेऽनुवर्तते ॥ उत्पन्नात्मावबोधस्य जीवन्मुक्तैः प्रसिद्ध्यति ॥ न चाविद्याया निरवयवत्वादाकारासंभवः ॥ गुणानां च गुणां
तरैस्सह [illegible] केकस्यैव विद्यामिति न वयाम वंति ॥ तद्गुणा अविद्यापि नवयवैर्विविनष्पतात् त्रेयाभ्युद्धं सत्त्वं रजस्त
मोस्थ्यामिश्रणात् त्रिविधमेवं गुणांतरमपि ज्ञातव्यं ॥ यथाहुः सर्गवाग्वशिष्ठः ॥ अत्र यत्तु त्रयश्च प्रोक्ता गुणास्तेपि त्रिधा
स्मृताः ॥ नव चैवं विनेक्ष्यमविद्यागुणरूपिणी ॥ अथ योगमुनयः सिद्धा नागा विद्याधरासुराः ॥ इति नागमविद्यायां सात्वि
कं विद्धि राघव ॥ सात्विकस्यास्य नागस्य नागा विद्याधरास्तमथारङ्गास्मुनयः सिद्धास्सवि देवा हरादयश्च इत्यादयस्तव आ
कारा ॥ यक्षा इति ॥ रामा याभिरिति च तस्यामायाविविधाकारतया दर्शितत्वात् ॥ न च श्रुतिसिद्धत्वान्मायाविविधाकारत्वयोर

१५

१५

मा १

वासितत्व[illegible]त्मवदिति वाच्यं॥ ईश्वरस्य सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन वाक्यस्य प्रपंचनिषेधे तात्पर्याभ्युपगमात्॥ इंद्रियद्वारकबुद्धि
वृत्त्युपाधौ ईश्वरस्य भेदो नास्तीति तत्प्रतिपादनपरमिदं वाक्यं न तु प्रपंचनिषेधपरमिति केचिन्न्तन्न॥ नित्यानुमेयस्येश्वरस्यें
द्रियकबुद्धिवृत्तिविषयत्वानभ्युपगमात्॥ न वा ऽऽकारनिवृत्तौ तदाकारावस्थानासंभवः॥ सामान्यविशेषाकारद्वीटतस्य
वस्तुनो विशेषनिवृत्तौ सामान्याकारावस्थानस्य परीक्षकैरभ्युपगमात्॥ ननु विरक्तानां भोजनादौ प्रवृत्तिर्दृश्यते ऽ तस्तक्र
कादीनं [illegible] युसति विरक्ताविरक्तयोः को विशेषः केवलं लक्षणमिति चेन्न॥ न हि काष्ठपाषाणवद्व्यापाररहिता विरक्ता भवं
ति [illegible] पितृवोधविशिष्टा संतः संगमीता एव सद्भिर्दिश्यन्ते। भवन्ति संग एवोपद्रवमूलं [illegible] पत्राविद्यादिसंगात्स्वर्गा
नरकं वंचनोद्यादिव्यवहारं भजते॥ तत्र संसारोर्वतथा न निष्पत्तीति किमत्र वक्तव्यं॥ ननु जीवब्रह्मणोः स्वतो भेदेन

उ हवनीतलकेराहो शिर समुद्र
हितस्तथा वजीवस्य सत्यपितत्वेन ब्रह्मप्राप्तिर्नेस्याद्भिन्नस्य भिन्नरूपतानुपपत्तेरिति चेन्न॥ उक्तं च॥ न द्यादारादि सिन्यस्य नरतादिस्थितं किंचित्काष्ठ
स्तरं ग[illegible]त्मनश्च्युतन्यामित्याघ्नेदेधिभेद व्यवहारदर्शनात्॥ उक्तं च॥ न संगः परित्याज्यः सर्वदा सुखमिच्छता॥
पाप[illegible]नीताच्छदासते॥ संगी हि वाध्यते लोके निःसंगस्सुखमश्नुते॥ तेन संगः परित्याज्यः सर्वदा [illegible]
पाप[illegible]ीताच्छदासते॥ संगी हि वाध्यते लोके निःसंगस्सुखमश्नुते॥ तथा हि॥ विषयेषु दोषदृष्टिस्तया तद्विहा
नयवैराग्य[illegible]स्य संकरो हेतुस्वरूपकार्यादिस्तु यस्यापि भिन्नाभिन्न[illegible]त्॥ तथा हि॥ विषयेषु दोषदृष्टिस्तयात दृष्ट
साहाने सति पुनर्विषयभोगादीनतिर्वैराग्यस्य हेतुत्रयं॥ श्रुतितात्पर्यग्रहणानुकूलो व्यापारः श्रवणं॥ वेदान्तानुकूला
स्त्रियुक्तिभिरखंडार्थानुचिंतनं मननं॥ विजातीयदेहादिप्रत्ययरहितत्वेनाद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यास
नं मितिश्रवणादित्रयं॥ नित्यानित्यवस्तुविचारो[illegible]हामुत्रार्थफलभोगविरागशमादिमुमुक्षुत्वानि पुण्यगंगेणनुद्रवश्चेति

१८

१८

वोऽस्य हेतवः॥ त्रिगुणात्मिकाया अविद्यायाः सात्विकोंऽशो वा॥ यथाह भगवान्वसिष्ठः॥ भागएवसत्वविद्यायाः एवं विद्यात्वमागतः॥ शु
द्धं सत्वं हि विद्याख्या सा गोविद्येति कथ्यते॥ ब्रह्मैव नित्यमेतदतिरिक्तमाविद्यकत्वादनित्यं स्वप्नवदिति॥ नित्यानित्यवस्तुविचारः॥
ऐहिकानां स्रक्चन्दनवनितादिविषयाणां कर्मकार्यत्वादनित्यत्ववदामुष्मिकाणाममृतादिविषयभोगानां कर्मकार्य
त्वेन हृ [illegible] नित्यत्वमवगम्य तत्र भोगयोग्यवत्तसोऽनवरतं विरतिरिहामुत्रार्थफलभोगविरागः॥ शमदमाद्यतिरि
क्तविष [illegible] ॥ विषयमात्रान्मनसो निग्रहः शमः॥ बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयपरिवर्जनं दमः॥ सुखदुःख
नय [illegible] शीतोष्णमानापमानजयाजयस्तुतिनिंदादावविस्तुबुद्ध्यावेतसोऽनवधानेति तितिक्षा॥ निवृत्तिविषयवासनस्य मनो
सो निरंतरं श्रुतिशास्त्रपुराणादौ समाधिः समाधानी॥ सद्गुरूक्तपादिवाक्येषु अवाधितो विश्वासः श्रद्धेत्यादिपदा

पस्यापीति॥ मोक्षेच्छा मुमुक्षुत्वं॥ यमादिर्वैराग्यमाशः॥ इंद्रियनिरोधो व्यवहारस्य वा संन्यासः उपरमहेतवः॥ बहिरिंद्रि
याणां श्रवणाद्यतिरिक्तविषयनिवर्तनमुपरमः॥ यद्वावस्यान्तरमवाप्य कर्मत्यागः॥ तत्वसाक्षात्कारायेद्यपिप
वानम् [illegible] तथापि [illegible] मोदादाने समर्थो भवतीति तावद्यावद्वैराग्योपरमौ सहायौ न स्यातां॥ हेतुस्वरूपकथनेनैवत
त्स्वरूपाभिव्यक्तिः॥ विषयदोषदर्शनेन विषयविरक्तिस्तदन्विन्द्रियाणां विषयोपरतिरित्येवं कार्यभेदोऽप्यवग
न्तव्यः॥ ननु श्रवणेनैव तत्वज्ञानोत्पत्तौ कृतं मनननिदिध्यासनाभ्यामिति चेन्न॥ असंभावनाविपरीतभावनानिवृत्त्य
र्थं तयोरुपयोग [illegible] दीति॥ तत्वज्ञाने हैतेऽविद्यातत्कार्यबाधिते मुक्तस्यैव जीवस्य स्वस्वरूपप्राप्तिर्भवति॥ इष्टदोलैव प्र
क्रिया॥ इंद्रियरश्मयोगत्वाद्घटेन साकं लग्नास्तद्द्वारा सत्वप्रधानमन्तःकरणमपि विषयोपरागमात्रेणेति॥ मृषा

१७

९

निर्गत्य प्रसृतस्ताम्रादिवद्घटाकारो विषयस्तदाकारेण तामभ्युपैति॥ तच्च सावयवत्वात्परिणममानं शरीरमध्ये तद्घटादौ देह
घटयोर्मध्ये च सम्यग्व्याप्यावतिष्ठते॥ तत्र देहमध्ये वर्तमानोऽन्तःकरणभागः सोऽहंकार इत्युच्यते। कर्तृशब्देनाप्युच्यते॥ शरीरविषयम
ध्ये वर्तमानोऽन्तःकरणभागो वृत्तिज्ञानमिति चोच्यते। क्रियाशब्देनाप्युच्यते॥ विषयावच्छिन्नोऽन्तःकरणभागो विषयज्ञानकर्म
त्वापादकोऽभिव्यक्तियोग्यत्वमित्यभिधीयते। त्रिभागमन्तःकरणं मतिस्वच्छत्वाच्चैतन्यं तत्राभिव्यक्तिमाप्नोति॥ उपहि
तचैतन्यमपि यद्यपि तथाप्युपाधिभिन्नान्तःकरणस्य त्रैविध्यात्तस्यापि त्रैविध्यमपदिश्यते॥ कर्तृभागानुगतचिदात्मा प्र
मातेत्युच्यते। कपालावच्छिन्नचैतन्याज्ञानविवर्तो घटः। घटावच्छिन्नचैतन्याज्ञानविवर्तो घटरूपादयः॥ एवं कारणाव
च्छिन्नचैतन्याज्ञानविवर्तं कार्यमिति सर्वत्रावगेयम्॥ तत्र घटाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याज्ञानेनाप्यते तद्वृत्तिप्रतिबि
म्बितज्ञानावच्छिन्नचिदात्मा प्रमाणमिति। विषयस्य ज्ञानकर्मत्वापादनान्तःकरणभागावच्छिन्नचिदात्मा प्रमितिशब्दाभिधेयो भवति। विषयावच्छिन्नं ब्रह्म
चैतन्यं प्रमेयं। तदेव ज्ञाते फलमित्युच्यते॥ सो-क्र॰६०२

८१

ल२

म्बितेन चैतन्येन घटः प्रकाश्यते॥ ब्रह्माकारवृत्तौ तु विपरीतं तत् यावद्ब्रह्मविषयकमज्ञानमात्रं वा नश्यतु इति हेतोरेव प्रयोजनं॥ फलं तु वि
म्बितेन चैतन्येन ब्रह्म प्रकाश्यते... ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वान्न फलकृतत्वमस्ति यथाऽल्पं दीपतेजो महता रवितेजसा प्रकाशने
च यत्प्रकाशकं स्वयं स्वतःसिद्धो ब्रह्मणि वृत्तिः स्वप्रकाशत्वात्... तावत् स्वत्वोपाधिभिन्नता स्वरूपाकारा का
रमन्तःस्थितं भवति॥ एवं फलप्रकाशोऽपि महता ब्रह्मणः प्रकाशेऽन्तर्भवति। घटस्य तु महाकाशमात्रत्ववत्॥ उपाधिभिन्नता घटादिना शब्द
रितं विकल्पं च बोधितत्वात् प्रतिबिम्बत्वोपाधिदर्पणाभावे मुखप्रतिबिम्बस्य मुखस्वरूपमात्रत्ववत्॥ ननु वृत्तिव्याप्यत्वे ब्रह्मणो जडता स्यादि
त्यत आह। घटावच्छिन्नाकाशस्य महाकाशमात्रत्ववत् प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चिद्रूपं ब्रह्ममात्रं भवति॥ ननु वृत्तिव्याप्यत्वे ब्रह्मणो ज्ञानजन्यप्रकाशवत्त्वं स्यात्
घटादिवत् इति चेन्न॥ फलव्याप्यत्वेन जडता स्यान्न तु वृत्तिव्याप्यत्वे। वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि ब्रह्मणः प्रकाशनं ... हेतोरुक्तत्वात्॥ ... निवारिता॥ वृत्तितस्य विषयानाशो वा
वृत्तौ वा॥ स्वप्रकाशोऽपि सन् देवप्रत्यक्षत्वं वृत्त्या व्याप्यतेऽन्यवत्॥ फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितं॥

मे. वा१ ल२

१८ १८

नयोर्मध्ये केन किं क्रियते॥१

त ४ ध्रु २ बुद्धिस्तैर २ प ३

यानुतोद्वेगः॥ तेनाज्ञानेन्द्रियाणां न प्रवृत्तिर्नाऽसेन घटः स्फुरेत्॥ ब्रह्मणाज्ञानेन नाशाभ्रान्तिर्यथास्रि परिक्षिता॥ स्वयं स्फुरणरूपत्वान्नानास्तउप
युज्यते॥ वस्तुदृष्टौ पावपरोत्ते घटादेर्दर्शनेन तथा॥ नदीपदर्शनेन किंतु चौरकमपश्यते॥ स्थितो यः सोविद्वान् सो ब्रह्मज्ञानेन कीर्तये तस्मान्न तु ब्रह्म
स्पतिशय फलं कुर्यात् घटादिवत्॥ अप्रमेयमनादिं चेत्यत्र श्रुतेः तदमीरितं॥ मनसैवेदमाप्तव्यमिति तिथी यतो श्रुतेः ५ इदं तु
स्यात्प्रतिबन्धकविपरीतमनोवनादिनिष्टस्पर्शितावेंद्रवणादिमन्यसेज्जपं यनियमेन कुर्यात् अन्यथा नित्याकरणात्यदुरि
तकलुषितां तत्करणस्य तत्वप्रबोधो न स्यात्॥ उक्तं च॥ नियमेन जपं कुर्यात् दृष्टतो प्रत्यवायतः॥ अन्यथा करणान्नर्थश्च स्वरवर्णा
विपर्ययात्॥ यथा वेदे ददमं चाक्ते रोचैराजपः॥ अयं स्य पोनः पुन्येन चेतसि निवेशनं अभ्यासः श्रवणं जपध्यानतीर्थस्नानपुराणश्र
वणादयो नैताः संसृत्युपाया मनोनिग्रहे नैकत्र हेतुः कार्यापितु येनैव तन्निग्रहो भवति तदेव कुर्यात्॥ पञ्चाङ्गेन योगेनाऽन्येननोका

कामितपदार्थेर्लं ४

त ५ ध्रु २

यावानदीपारगमनवत्॥ दुग्धपत्नानाकौआद्यन्नपतमेनवज्ञुन्नाशवत्॥ मनोदुर्निग्रहं कृष्ण वायोरिव सुदुष्करमिति गीता॥ अपथ्विपा
नाम्महतः सुमेरून्मूलनादपि॥ अपि वह्निमनास्याओविषमश्चित्तनिग्रहः॥ इति वाशिष्ठे॥ मनोरथ शतेनापि यद्दुर्वित्तम्प्रा
रब्धवशान्नदेवन्नचेति॥ तस्मान्मनो विषय[illegible]वनेन निक्षिपेत्॥ यत्सुखं निश्चेतत्तदस्य तत्सुखाभिरुहिरणपशानीदीनामपिनेन
वति॥ किंपुनर्मेंऽलेभ्यश्वराणां प्राकृतानां वा प्राणिनां॥ तथा चोक्तं॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते
नार्हतः षोडशीं कलां॥ सुखोपायं तत्साधनानुष्ठानपरः स्यात्॥ तस्य ज्ञेकसाध्यं तु॥ उक्तं च॥ अवश्यं भाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि।
तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः॥ यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा॥ इति चिंताविषघ्नोऽयं बोधमनिवर्तके॥ नव
रघुनाथस्य पत्नीव तत्कर्मवशित्वे ईश्वरस्य सतिः॥ यतः प्रारब्धस्यापि ईश्वरेच्छारूपत्वात्॥ उक्तं च॥ नवैश्वर्ये [illegible] लक्ष्मीशस्य हीयते ता
तदा मारीसीहतस्तावदस्य
वैताय तथा॥ अवश्यंभाविताप्यषामीश्वरेणैव निर्मिता॥ अहं ब्रह्मेति वा कार्यो वा मोया चहृद्योनवेत॥

ईश्वरेच्छारूपत्वात् २ गौ ३

कर्मपरतंत्रत्वेन १

१९ १९

घा २ मदूपेड मुमुक्षु॥ दिसंवे ४ ३ साविद्यानिवेको हेतु पंथा सा ३

कृत्वणादिकं॥ वेदांता नामशेषाणां मादिमध्यावसानतः॥ ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमिति धीः श्रवणं भवेत्॥ तस्माद्भवितव्यमीश्वरेणाप्यन्यथा न भवतीति दृढबुध्या विषयलनं निश्चितपूर्णमनोनिग्रहं कुर्यात्॥ ब्रह्माहमस्मीति नित्यमभ्यसेत्॥ सन्यासिनः पूर्ममेवाभ्यासामुख्या विद्यापरमामा॥ उक्तंच॥ अहं ब्रह्मास्मि संबुध्य उदं सर्वं च मन्मयं इति विद्यासमुद्दिष्टा विमुक्तिस्तन्निबोधिनी॥ ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोहमिति भावयेत्॥ इत्यावाच्यथा॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपंचं यत्प्रकाशते॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते त्रिषुधामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्॥ तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोहं सदाशिवः॥ एवं विविविविते तत्वविज्ञानमयशक्तिः॥ विदानासो विकारोप्यो नालक्ष्येत स्वाशुष्यते॥ इंद्रजालं जगत्प्रोक्तं तदेतः पौत्ययेत्॥ इत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहासादेस्तस्याविदात्मनो नामोपिनिराकृतः॥ कथं तदर्थविषयत्वं परः सन्नश्रवणादिविकलस्यात्॥ नचविदानासएवात्मातस्याविकारित्वा

विदानासः २ ति २ जीवः १

विज्ञानशब्द वच्य ४ ३

आत्मनो नोक्तृत्वे विदानास एव १

अविद्यात्कार्यं च ४

वा।

ततएव त्वरत्वान्मिथ्यात्वाच्च॥ तयोर्मितत्वसाक्षात्कारेण सर्वबाधे स्वयमेवावशिष्यते॥ आत्मनो भोक्तृत्वे दोषश्रवणात्तथा सुखदुःखाभिमानात्माविकारो नागमयते॥ कूटस्थस्याविकारी चेत्यतन्नव्याहतं कथं॥ ननु चिदानासस्य भोक्तृत्वे स्वर्गनरकादि व्यवस्थावि दानासस्यैव तथाव सतिवद्धश्चिदानासामुक्तेश्चतनस्येति बंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं॥ नो कुश्चिदानासस्याविकारित्वादविद्या दानासस्यैव तथाव सति वद्धश्चिदानासामुक्तिश्चेतनस्येति वंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं॥ नो श्रवणादीनकस्यचित्प्रवृत्तिस्यान्नाशार्थस्य प्रवृत्त्या कार्यातः पातिताया ज्ञाततत्वज्ञाने तेनैव सहृवा मनिश्चयात्तत्वज्ञानसाधनश्रवणादौन कस्यचित्प्रवृत्तिः इत्यंगीकारान्न किंचिदवद्यं॥ कार्यातः पातितायाज्ञाततत्वज्ञाने तेनैव सह स्वाभ निश्चयात्तत्वज्ञानसाधने भास्याज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्षः इत्यंगीकारान्न किंचिदवद्यं॥ कार्यातःपातिताया ज्ञाततत्वज्ञाने तेनैव सहत्वाम निश्चयात्तत्वज्ञानसाधनेश्वमात्मा ज्ञानसाज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्षः कस्मिन्नधिकरणे भासमानत्वे प्रतीनादिति चेन्न॥ अहं इयेतन्नस्यवानासद्वारा वद्धत्वात्मुमगमात्मा नासाज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्षः कस्मिन्नधिकरणे भासमानत्वे संसारामोसाज्ञानादयस्तुस्फटिकरजतवदात्मनि कल्पिता मिथ्यैव भासंते॥ स्वात्ययंता भावेन सह कस्मिन्नधिकरणे भासमानत्वे मिथ्यात्वे॥ त्रैकालिकाभावस्यात्यंता भावः॥ यथा वा मोरूणमावश्च॥ नहि कल्पितगुणेन दोषेण वाधिष्ठानलेपोलवप्यन्य

अ संयोग १

वंधमोक्षादि के २

चैतन्यात्मायां दृतानेर सहिता

२०

२०

२०

बुद्धिजातप्रतिबिंबितचैतन्यतदा ४
साक्षी:१४

नत्वमस्यादिनार चित्त:४ निवृत्तेरेवि प्रत्याकारवृत्तिस्त्रपर स्नहि५
=अविद्यायो आवरणानकार्ये २

याऽऽगंतुपुंसां दोषहर्त्रा रोपतद्दाहस्यात्॥ संसारस्य त्वात्मज्ञानात्तस्याध्येवनिवृत्तेस्तीर्निरसर्थप्रत्तावेसंतासि॥ उक्तं च॥ नित्यबोधपरिपीडिते
जगद्दुःखमनुदतिबाँकजामतिः॥ वासुदेवनिहते प्रनंजयो हंति कौरवकुलं यथा पुनः॥ नैविद्यानापितकार्यबाँधेवाधितुमर्हति॥
पुरे बतेन बोवेन वाधितेतेतुनेयत्तः॥ वाधितैं [illegible] नाद्दश्यनामदेस्तनयायानशक्यते॥ जीवन्मुक्तुर्नेमार्जारिंहंतिहन्यात्वाये
मतः॥ घटो यथा न तत्साबुद्धिस्तीरानासस्यप्रसादतः॥ विज्ञातोघटः सुकृईस्ह्रानुमस्तोनवत॥ अयमेव विहैशो नासाऽहंइत्तौकाम
क्रोधादिर नैलोहाग्निवत्संप्रबन्नत्ते॥ यथा तप्तलोहं स्वमात्रभासकं न तु घटादिनासनेतमेणवभासाप्तघतपथ
स्व स्वनासकाप्त[illegible] न तु विषयभासने क्षमः॥ यथोक्तन्यायेनेंद्रियघटसंनिकर्षमपेक्ष्य तदनुसारेण क्रमाद्विछिद्य विधिघ
नायते॥ सुषुप्तिमूर्छासमाधिषु ताः सर्वाः विलीयंते च॥ साक्षीतु प्रमाणप्रमेयप्रमितीनां भावाभावप्रकाशकत्वेन सर्वदा स्फु-

[illegible] इंद्रियघटस्यपोमत्वाद्घटेन साइंद्रत्पादिनार

संबंधिनः४ ना३

स्वरूपः॥ यथा नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यान्नर्तकीं च भासयति विशेषणाते पूर्वायगतेष्वपि स्वयं भासमान एव। तथाऽहंकारं धियं वि-
षयांश्च साक्षी भासयति सुप्तिसुषुप्तिप्रलयादावहंकाराद्यभावेपि स्वयं पूर्ववद्भात्यवानिरंतरं भासमानेन ज्ञानस्वरूपेणा साक्षि-
णा प्रकाशिता बुद्धिर्जीनाविषयाकारपरिणामरूपेणान्त्यति॥ उक्तं च॥ अहंकारप्रभुं सभ्यान्विषयान्नर्तकीं मतिं। तालादि-
धारीणपक्षीणि दीपः साक्ष्यवभासकः॥ स्वस्थाने स्थितो दीपो यथा स्वालोकानुवर्तिकान् विषयान्विशेषेणाभासयति तथा
नित्यकूटस्थः साक्षी बहिरंतःप्रकाशयति। बहिरंतर्गतिव्यवहारो विषयापेक्षया न तु साक्षिणस्तस्य बहिरंतर्व्यवहाराभावो
अमूर्तत्वात्। बाह्याविषयाद्यन्तर्हृदि तिष्ठ। अंतस्याधीरदेहस्य पुनःपुनर्विहर्यति। अंतर्भासस्य बुद्धिगतं चांचल्यं आत्मा सा
स्त्रिणारोपितं॥ गगनाद्यमार्गे [illegible] तोऽभ्रलोपघातपंते च हस्तेन स्विमाने सापि न त्यतीचातपाबुद्धिर्न त्यमा साक्षिसा
ण१

अस्यां वृत्तिविंबितः ५ मुख्याद्दृ ष्याभासा पाद्यः २ माया ५

हीनत्वतीव॥ यथा पात्रोदकप्रतिबिंबितस्य नत्सोपदिष्टं तगमागमोत दृ मागमावष्टंभेन नासेते॥ तथा बुद्धिस्थचैतन्यस्यापि तद् मगमनासोवहि
रंतर्गमागमो न्योन्याध्यासात्प्रतीयते तान्वस्तवतस्यपतो भवत॥ अंतःकरणस्योच्चीयमपि दृष्टे तेतो वृष्टेदं भातिदृश्यं॥ कामक्रोधादिकं तेन वृष्टमनोरागपतथेतरः
करणान्ततमायावेविध्यात्तत्कार्यमप्यविद्यास्वनारूपा॥ चिदानंदब्रह्मप्रतिबिंबसमन्विता रजःसत्वतमोगुणात्मिका तेषु या शुद्धसत्वो
पाधिर्माया॥ स्वच्छ शुद्धसत्वोपाधिरविद्या॥ अहं कर्त्ता भोक्ता सुखी दुःखी संसारी बद्धो मुक्तो न विष्णुमिति त्वमिमानात्मकः शुद्धसत्वमित्युच्यते।
मायाबिंबस्तां मायां वशीकृत्य सर्वज्ञेश्वर इति व्यवहारं नाग्नवति॥ सत्वरजस्तमोलक्षणान्तर्गुणप्रवृत्तिसाहित्यत्वस्य स्वरूपस्वज्ञाल नतापा
लकमुत्पादकत्वे यदृक्त्वेवतद्गुणसामर्थ्यात्तस्यैव स्वरूपभेदेन भवति प्रजापतिर्यमस्तुनकार्यब्रह्मणः कार्यस्तथोपाधिभेदेन
भिन्नस्वरूपत्वात॥ तत्कथं॥ प्रजापतिर्विष्णुः कोबलो सत्वात्मनामकः॥ हिरण्यगर्भस्तु न ब्रह्मा महान्तता कारणत्वात॥ स्थूलनतकारण
त्वेन कर्मावदापवरि कीत्रसंति संज्ञा॥ यद्यपि त्रिगुणात्मकं सर्वं तथापि गुणानां गुणप्रधानभेदेन प्राणिशरीरसंज्ञा नदृश्यतथाहि॥ सत्व

ईश्वरस्य २ तन्मात्रा २

लिङ्गशरीरस्य १

प्रागवद्धवच्छ

सात्विकस्य २ ईश्वरस्य

प्रधानानि देवशरीराणि॥ रजःप्रधानानि मनुष्यशरीराणि॥ तमःप्रधानानि कीटादिशरीराणि॥ तदुपाधिभेदेन कीटादिच्याम्बकं वापुर्वृत्वा नस्ते
स्यैव संज्ञाभेदश्च॥ इह व्यवहारे मायः सात्विकाः सर्वदा वतिष्ठेते ते तत्र सात्विकाः स्वर्गं गच्छन्ते तमलोकेतु तःस्वर्गमवाप्य मा
वसुण्यं स्वर्गलोगान्भुक्ता॥ ऊर्ध्वं गच्छंति ▮ सत्वस्था इति गीता॥ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यपाप लोकेषु गीयते॥ तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलो
के महीयते॥ इति धर्मशास्त्राच॥ रजोगुणविशिष्टामनुष्यशरीरमवाप्य मर्त्यलोके गतान्कृतान्भोगान्भुक्ते॥ मध्ये तिष्ठंति राजसा इति गीता॥ अविद्यावशग
तथा तमोवृद्ध्या कीटादिशरीरमवाप्य भोगत्वात्तच्छरीरे स्थितान्भोगानभिगच्छति॥ अधोगच्छंति तामसा॥ इति गीता॥ अविद्यात्मकोऽयं
स्तजीव इत्युच्यते॥ सच तन्निवेदस्यान्नेदा द्विश्वतैसत्जेप्राज्ञसंज्ञालभते॥ तथाहि॥ अविद्यात्मकः करणःस्थूलशरीरविशिष्ट च्छिदात्मा जागर
वस्थाभिमानी विश्वः॥ त्वक्तस्थूलशरीराभिमानी सएवोपाधिद्वयविशिष्टः स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसः॥ सुषुप्तौ सर्वस्य लीनत्वाच्छरीरं
करणोपाधिद्वयरहितोऽन्तःकरणात्संस्कारविशिष्टोऽविद्यामात्रः विशिष्टः सुषुप्त्यवस्थाभिमानवान्प्राज्ञः॥ सैव कारणशरीरं

अविद्यायाः ३

सुषुप्तिः कारणम्ती १

२२ २२

22

स्वप्नप्राप्ति २

सुषुप्तौ १ जीवस्य १

मदुपाधिरिति प्राज्ञस्तेऽभिमानवान् भवति॥ तमःप्रधानप्रकृतेः परमेश्वराज्ञया तेभ्यो योगाय वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवान् तान्यानि वे स्पृष्टा॥ तेषु ज्ञा-
नाधिक्यदर्शनात् तत्कारणस्य तमःप्राधान्यं कल्प्यते॥ गुणत्रयसमानत्वेन तानि पञ्चभूतानि॥ तत्र व्यस्त[illegible]तेभ्यः सत्त्वांशेभ्यः पृथक्पृथक् श्रोत्रत्व-
क्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यमिन्द्रियपञ्चकं जायते॥ एषु कः प्रयत्न[illegible]तद्गुणग्राहकत्वात् इन्द्रियाणि ...कार्यत्वं॥ आकाशात्मत्वात् स्थूलकार्यत्वं॥ सत्त्वं लघु
प्रकाशकं चेति॥ सोऽयं॥ आकाशगतसत्त्वांशाच्छ्रोत्रमेवं क्रमेण ज्ञातव्यं॥ तान्येव हारी[illegible]अन्तःकरणस्य वृत्तिभेदाद् द्विधा भवत्यन्तःकरणं।
संकल्पविकल्पात्मकं मनः॥ निश्चयात्मिका बुद्धिः॥ समस्तविषयादिपञ्चकरजोंशेभ्यः क्रमाद्वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि जा-
यन्ते॥ करणानां[illegible]प्राणवृत्तिभेदात्पञ्च वायवो भवन्ति प्राणोऽपानः समानव्योदानव्यानौ च॥ ते पुनर्द्वीप्य[illegible]रजोंशकार्यत्वात् क्रिया-
त्मकाः॥ एवं ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा बुद्धिमनसी चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गशरीरं॥ मदुपाधिरिदमिति तत्रा-
भिमानवान् प्राज्ञस्तैजस इत्युपदिश्यते॥ ॥ उक्तं च॥ ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया॥ शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते॥

इन्द्रियाणां जीवनं यस्मात्॥

वियद्वायुतेजोम्बुपृथिवीगते ४४ एते[illegible]पृथिव्यादिपञ्चकं चिदात्माहंकारसमन्वितं चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं स्थूलशरीरं॥ १

प्राणात्मकस्य ३

सु
वोधं १

ज्ञानबुद्धिसहितेन ज्ञानेन्द्रियाणि॥ मनोबुद्धिचे[illegible]वृत्तिभिन्नस्य चाकरणचतुष्टयं॥ एतन्मिलिताकाशादिगतसत्त्वांशेभ्यो जा-
यते॥ प्रकाशात्मकत्वात्सत्त्वांशकार्यत्वं॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितेयं बुद्धिर्विज्ञानमयकोशो भवति॥ पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति
घटकैर्मिलितो मनोमयकोशो भवति॥ पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाः इति दशकं मिलितं प्राणमयकोशो भवति॥ ज्ञानक्रि-
यात्मकत्वेन रजोंशकार्यत्वमस्यानुक्रमेण॥ एतत्कोशत्रयमध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमत्त्वात्कर्तृरूपो ज्ञानवत एव कर्तृत्वात्॥
इच्छाशक्तिमत्त्वात् मनोमयः करणरूपः॥ क्रियाशक्तिमत्त्वात् प्राणमयः कार्यरूपः॥ जागरावस्थायां विश्वो वैश्वान-
दिग्वातार्कवरुणाश्विभिः क्रमेण नियन्त्रितेन श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकेन क्रमेण शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् अग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजाप-
तिभिः क्रमेण नियन्त्रितेन वागादीन्द्रियपञ्चकेन क्रमेण वचनादानगमनविसर्गानन्दांश्चन्द्रचतुर्मुखशंकराच्युतैः क्रमेण नियन्त्रितेन
मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्येनान्तरिन्द्रियचतुष्केन क्रमेण संकल्पनिश्चयाहंकार्यचेत्यान् सर्वान् [illegible] अनुभवति॥ जाग-

२३

२३

गतस्थालोव हिः प्रजा इति श्रुतेः ॥ सर्विकाणानावच्छिन्नाद्भूतपंचकाज्जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जाख्यानेकजातिचतुर्विधशरीराणि उत्पद्यंते ॥
तानि कर्मणा कृतयोनितारतम्येन क्रमेणोत्पन्नानि दृश्यंते ॥ जरायुजानि मनुष्य[illegible]पश्वादीनि ॥ अंडजानि [illegible] स्वेद-
जानि यूकामशकादीनि ॥ उद्भिज्जानि वृक्षलतातृणादीनि ॥ एतेषां समष्टिरन्नमयः कोशो भवति ॥ बहुवस्तूनामित्याद्येषा कवचवने
व्यवहारगोचरः समष्टिः ॥ यथा वनं जलाशय इत्यादि ॥ इदं समष्टिः बहुशब्दैर्व्यपदिश्यते ॥ अस्यामेको लोहितशुक्लकृष्णानां हरिणानां
[illegible] देवा तमरातिं स्वगुणैर्निगृह्णाति त्यादिष्वेकं [illegible] बहुशब्दानि व्याप्तिः समष्टिः [illegible] व्यपदिश्यते ॥ बहुवस्तु बहुत्वाभि-
प्रायेण बहुवचनव्यवहारगोचरो व्यष्टिः ॥ यथा वृक्षाः जलानि माया इत्यादि ॥ समष्टिरेषा व्याप्ता मिरश्चिवलकारणवात ॥
[illegible] प्रलीनोपाधिस्तत्त्वेन [illegible] ॥ तत्रैव ॥ [illegible] शेनकल्पिता ॥ जाग्रदादि वि-
मालीनस्य संसारिजीवस्य [illegible] एतन्मध्ये [illegible] सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वनियंता जगत्कारणी ईश्वर इत्यादि व्यपदि-
व्यपदिश्यते ॥ [illegible] समष्टिरपि लकारणात्वात्कारणवपुरानंदप्रचुरत्वात्कोशवदाच्छादकत्वाच्चानंदमयकोशः ॥

व१

देवस्थात प श्रात्माश [illegible] लो॰ नं ४

प्राणश्चेतुभूतमेवा ॥२

२४

इंद्रियाणि ३

९४

तस्माद्वा एतस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते ॥ तच्छिवादि तन्मात्राणि ॥
सूक्ष्माणि भूतानि जातानि ॥ तन्मात्राणि अविशेष लीन्कृतानि स्थौल्याभावाच्च [illegible] ॥ शब्दतन्मात्रं ॥ स्पर्शतन्मात्रं ॥ रूपतन्मात्रं ॥ रसतन्मात्रं ॥
गंधतन्मात्रं चेति ॥ [illegible] नागायतनशरीरादयुत्पत्तौ वतान्यपंचीकृतान्यप्रमाणानीति ॥ विषयादिप्रत्येकं पंचीकृतवान् भगवान् ॥
[illegible] तानि तथाव्यातिरेक [illegible] नागायतनशरीरे ॥ पंचभूतानि प्रत्येकं द्विधा कृतानि तथा [illegible] ॥ प्रत्याप्य[illegible] परस्परप्रवेशेन
पंचीकरणं ॥ पंचीकृतानि [illegible] भोगायतनशरीरे ॥ [illegible] पंचीकरणी ॥ [illegible] सुद्धुपलहे पंचीकस
यह शिष्याना मनो नोगस्तेनोगा [illegible] नागपरित्यागेन तरघुमोजनेन पंचीकरणी ॥ पंचानां परस्परप्रवेशेन
केषु पञ्च स्वकेके [illegible] इतिन्नायेनाकाशाद्यनिलापश्च ॥ नया [illegible] तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-
पंचात्मकत्वेऽप्यपि वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेनाकाशाद्यनिलापश्च ॥ [illegible] पंचीकरणमिति वाच्यं ॥ तत्तत्र [illegible] पंच
णत्वात् ॥ न च यासा श्रुतिप्रतिपादितत्वादिदं नव प्रमाणेन पञ्चीकरणमिति [illegible] पंचीकरणं [illegible]
काशः संभूतः ॥ इति नत पंचकप्रतिपादनपरत्वेनोपस्थितायाः [illegible] पंचीकरणमित्यपि [illegible]

३२

गा३

२४

२४

पञ्चातीतुष्ठस्य १ स्फुरति ४

अमाणामेवं मूर्छितत्वं वाण्याकाशवाय्वोर्न प्रयौ दारान्न जापिपृथिवीकरणमेवप्रमाणं ॥ स्थूलत्वं स्नेहोत्पत्तावाकाशे [illegible] करणा
गुणाः कार्यगुणानारभन्ते इति न्यायाद्वायौ शब्दस्पर्शौ ॥ एको गुणः स्वकीयो ऽन्यः कारणगुणा इति प्रत्येकं द्वयोः ॥ तेजसि शब्दस्प
र्शरूपाणि ॥ अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः ॥ एवं पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ एते गुणाः स्वकीया इति सर्वे ज्ञातव्याः ॥ ए
तावीदृशी वा मनोविलसितत्वात्तेनानुपश्चात्स्वकारणमन्तःस्फुरति ॥ ब्रह्मात्मा पञ्चविंशतिरिति न प्रतीतिरिति भ्रमः ॥ अनुभवि
तुर्वीहि मनोऽपि नैवारन्तरनुभूयमानानां न घटादिविषु मम चौदीनी अन्तःप्रवेशाभावेन बास्वाभाविततत्वात् दृष्टान्तेनैव जागरेऽपि
प्या स्वे मावनीयः ॥ अतएव ब्रह्मणि पारमार्थिकमाकाशादिप्रपञ्चे रज्जुसर्पवत्प्रातीतिकमिति द्विविधमेव सत्त्वमस्त्युपगच्छे
त्ये कल्पीव वादिनः ॥ नानाजीववादिमते तु शुक्तिरजतस्वप्नादौ प्रातीतिकमाकाशादौ व्यावहारिकमिति त्रिविधं ॥ तदसत् ॥
सर्वस्य मायाकार्यत्वात् प्रातीतिकत्वेनाज्ञातत्वप्रयोजनं दृष्टान्तामावादेतदेव दृष्टान्तौ कृतप्रयोजनं तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कार्य

मनसा विद्यारूपेणोत्पादितत्वात् ४

सर्वस्य मायी २

नित्यद्रव्यं २

शुक्तिरजतादिकं नामरूपप्रपंचो ज्ञाततत्त्वसौ मिनेनामायाकार्य बाह्यं शुक्तिरजतवत् १

संपन्ना

प्रपंचस्य ४

द्वि १

द्विविधसत्त्व स्वरूपं

विद्यास्वत्वान्नात्मत्वतः दि ३ द्विविधं सत्त्वं अज्ञातसत्त्वस्य मूलकाः १ सिद्धांतः २ प्रा ३

वादिकं २ हा

स्यामेव स्वप्नोपसंहारः स्यात् ॥ तत्र सत्त्वमधिष्ठानगतमेव नैर्देतीति केचिदस्य सत्त्वस्य वा मायावा ॥ न च तस्वेदमिति प्रत्यभिज्ञयाततिरी
वार्थः ॥ तथा च ब्रह्मादिवत्याभिज्ञावतत्त्वाभीतित्वेनतदस्याकल्पात् ॥ अधिष्ठानमात्र प्रमाणत्वात् अधिष्ठानमात्रप्रमाणत्वाद्विधानमाहु
त्कारिज्ञानवाक्यत्वात् नित्यशुक्तिरजतसर्पादीनामाकाशादिप्रपंचस्य च मायामावगमादेवमप्याकारज्ञानसत्त्वानुपगमेवे
पहीतस्यापि व स्तुस्तुकरत्वात् ॥ रजतजलादिकमस्य स्वतदुपादितस्य यादृष्टस्य प्रमादहेशीतरगमनानि वचनादिना प्रमात्वम
व हारपर्यंतितद्वाधामावात् ॥ प्रतीतिसमकालीने प्रपंचे चोत्पादितज्ञानद्वयमंगीकुर्वते ॥ निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ॥
तत्र वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकं ॥ नामजातिगुणक्रियादिद्योतकं सविकल्पकं ॥ यथा ऽयं घट इति सविकल्पकं ज्ञानं ॥ प्रथमसमवायो
प्रत्ययो निर्विकल्पे ज्ञानेनानित्यपि ज्ञानेकल्पितमेव ॥ ज्ञानस्यानित्यत्वेऽप्यविद्यायाः कल्पितज्ञानावच्छिन्नस्यानावादिसमवाया
ज्ञानत्वादनेनांगीकारः इति गौरवं स्यात् ॥ नित्यत्वे तदनंगीकार इति लाघवमेव ॥ न च ज्ञानोत्पत्तिं विना प्रतीतिर्भवतीति नित्यत्व

रासयादीनां १

वचस्सत्व २

यादर २

प्रतीत्यो॰१ दृस्यो॰४ का॰५ इदमाकाररताकार॰४

नं३

तदंगीकारः॥ तेयांस्तु कल्पितविषयज्ञानमेवेविषयत्वेनाप्युपपत्तेः॥ घटज्ञाने जाते घटज्ञानमेव घो जातः॥ घटज्ञाने नष्टे घटज्ञान
मेवं नष्टं इत्येवमप्युत्पत्तिविनाशव्यवहारो भवति प्रतिव्यपेनेन च लाध्ज्ञानस्यानित्यत्वमद्वैताद्यपादनेन इगतौ राशीनत्रका
शीज्ञानस्थापितत्वाल्लोके जगदां संसर्गां तदृतिरिक्तस्य प्रकाशस्याभावात्॥ इदं रजतमित्यत्र रजतस्फुरणं विद्यात् ज्ञानादेतोर्भेदोऽपि
नैरंतर्य्यं॥ क्षणिकत्वं तेषां स्वप्रामाण्यमप्रामाण्यं च॥ सर्वज्ञानेषु यामिनापचोतीतप्रकारं तु विपर्य्ययमिति परे क्षिस्मरणात्॥ प्रतस्मिं
स्तदिति ज्ञानं यथार्थं विपर्ययः॥ तस्मात्स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपमेव ज्ञानं॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ज्ञानस्य ब्रह्मरूपत्वात्॥ मता
वर्णितः॥ एवं मतभेदेन प्रमाणान्युपगमः॥ चार्वाकः प्रत्यक्षमात्रमंगीकुर्वंते॥ कणादसुगतावनुमानं प्रत्यक्षं च॥ सांख्या
स्तद्वयं शब्दं [illegible] चाभ्युपगच्छंति॥ न्यायैकदेशिनोऽप्येतन्मतानुसारिणः॥ केचन उप[illegible]मानं चांगीकुर्वंते॥ अर्थापत्तिमतत्व
तुष्टयं प्रभाकरो ब्रूते॥ पंचैतान्यभावेन सह षट् प्रमाणानि भट्टा वेदांतिनश्चाहुः॥ संभवैतिह्ये युक्त्वा पौराणिका गुः॥

मानम॰२ स्वार्थादि हेत्वादिः मह्यजनपदे पदा॰१

भा॰६ रा॰३

विस्तारनयाद्वादशमतपदार्थाः गुणकर्मसमवायाद्येन दर्श्यते॥ वह्नुस्पर्शे यत्निष्टं स्पर्शं यत्नो दृश्यते जातेपि यत्नैश्वरणादि
पारवेमैत्र्यादि प्रतिबद्धस्य च दृष्टिर्हासमत्वं च ईश्वरानुग्रहानुगृहीतिश्रवणादि स्याग्न वेअनिष्टतौल्यमेन न भवति॥ ॥ईश्व
रश्च॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः॥ इति पातंजलसूत्रं॥ ॥क्लेशैस्तु तोडहंकारेने च वर्ण्यं वक्ष्या
त्यथ॥ क्लिश्यंतिवामं तइति क्लेशाः अविद्यादयः॥ विहितप्रति
तानीति सद्यो व्याख्यानेत्यानुपपद्यमानव्याख्यानमनुष्ठीयते॥ स्यापर्यः॥ कर्म्मफलानि जात्यायुर्भोगाः॥ आफलविपाकाच्चेतनेमोक्षो
पिहृद्यामिश्र रूपाणि कर्म्माणि॥ विपच्यंत इति विपाकाः॥ कर्म्मफलानि जात्यायुर्भोगाः॥ पुरुषस्य विशिष्य
तेइ पाशया वासनाख्याः॥ विस्कारास्तैरपरामृष्टः त्रिष्वपि कालेषु नसंस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इत्यादि स्वरूपं
तइति पुरुषविशेष ईश्वरः ईशनशील इच्छामात्रेण सकलजगदुद्धरणक्षमः॥ यद्यपि सर्वे आत्मानः तत्तथापि शि
नास्ति॥ तथापि चिरंतन ततस्ते बाह्यमुपदिश्यते॥ यथा यो हृगतो न य पर्लेश यो स्वामि निः अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथा विशि

विशे॰३ नौ॰२ पा॰१

२६

२६

तत्वज्ञान १

पिलेशादिप्रणामर्थो नास्ति॥ ततः सर्वितरण एव समग्रवानीश्वरः॥ तत्र प्राधानादेवैव प्रतिबीजकहेषकोवादिनिहतिर्भवति॥ पर्व सू
मविद्यां दर्शयित्वा तदनुरागद्वेषक्लेशादीन्दर्शयितुमाह॥ ॥ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या॥ ५
रूपस्यार्थः॥ अतस्मिंस्तदिति प्रतिभासोऽविद्या। त्वविद्यायाः सामान्यलक्षणं॥ तस्याएव भेदप्रतिपादनमिदं॥ अनित्ये
घुघटादिषु नित्यत्वाभिमानोऽविद्येत्युच्यते॥ एवमशुचिषु कायादिषु शुचित्वाभिमानः॥ दुःखेषु च विषयेषु सुखत्वाभिमानः॥ ॥
अनात्मनि शरीरादावात्माभिमानः॥ एतेनापुण्यपापरूपमोऽनर्थे चार्थभ्रमो व्याख्यातः॥ ॥ सुखानुशयी रागः॥ ॥ अ
स्यार्थः॥ सुखमनुशेत इति सुखानुशायी॥ सुखज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखे साधनेषु तृष्णारूपो गर्धो रागसंज्ञकः क्लेशः॥
॥ दुःखानुशायी द्वेषः॥ ॥ अस्यार्थः॥ दुःखविदितस्य तदनुस्मृतेः परिणामो वा आलस्य दुःखविघातोद्यतस्य सोऽनेयद्वायात्मा
गिनः तदपघातायव वर्तते॥ तदनिदंस्य स्मृतिपूर्वकं तत्साधनेषु घननिलंघनो आयं निंदात्मकः॥ क्रोधः स द्वेषः॥ ॥

अनुलशीतपातिछाति ३ आहिकंटकादिषु १ पुरुषस्य १ चेतनाशात्मकः प्रतिकूलतया संवेदः २

वृत्तिकारणेनमनसा सह योगः संबंधः॥ ४.
डसंगीसुखे अंगं तत्साधनेस्वगादि ३
कोऽगमूलं २ ख्या ४
द्विर २ वो १
योगे २

॥ कृत्याकृत्यविवेकोन्मूलकः प्रज्ञालनात्मकश्चित्त[illegible]बोधः॥ ॥ भगवता प्रख्यापमर्जुने त्यतिस्नेहेन योग एवोपदिष्ट इति
तैन्मूहल्वमभिप्रत्यमर्या एतदुद्दिश्य तदंगानि प्रदर्श्यते॥ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥ ॥ इति तदभिमानपरं पातंजलसूत्रं॥
अस्यार्थः॥ चित्तस्य निर्मलसत्त्वपरिणामरूपस्य यास्त्वयोगांगिपरिणामरूपास्तासां निरोधो बहिर्मुखतया परिणतिवि
च्छेदादन्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन स्वकारणे लयो योगो योग इत्याख्यायते॥ अंगानि च॥ यमनियमासनप्राणायाम
प्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावंगानि॥ ॥ इह कानिचित्समाधेः साक्षादुपकारकत्वेनांतरंगानि यथा ध्यानादीनि॥
कानिचित्प्रतिपक्षभावनं हिंसादिवितर्कोन्मूलनद्वारेण समाधिमुपकुर्वंति॥ यथा आसनादीनां चतुराणां तरमु
पकारकत्वं॥ तद्यथा॥ आसनान्तरं प्राणायामस्थैर्यमेवमुत्तरत्रापि योज्यं॥ ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्र
ग्रहा यमाः॥ ॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ ॥ तत्र स्थिरसुखमासनं [illegible] ॥ ॥ नियमानासत्वा
ध्यास्थानी॥

कृतम्कर्मेश्वरसमर्पितं १ प्राणवियोजनव्यापारो हिंसा [illegible]

२७०

करचरणस्थापनादिना१ प्रत्याहारस्य४

धरु सि२ पुरुषः१ स्कं१

आस्यते अनेनेत्यासनं तुलाद्यनेयनघस्थानेनावस्थितं सा स्थिरं निष्कंपं सुखमनुद्वेजनीयं च भवति तदा योगांगतां भजते॥ तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः॥ तस्मिन्नासने स्थैर्ये सति प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः॥ यत्कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः॥ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहारः॥ इंद्रियाणि विषये सः॥ प्रतीपमाक्रियते अस्मिन्निति प्रत्याहारः॥ तत सिद्धिरेवं चक्षुरादीनां इंद्रियाणां स्वविषयेभ्यो रूपादिभ्यस्तेन यदा यामः तदा निमुख्येन प्रवर्तते तदा तानि चित्तस्वरूपमात्रेव स्थाने तस्मिन्सति चित्तमात्रानुकारीणींद्रियाणि भवंति यतश्चित्तमनुवर्तमानानि मधुकरराजमिव मक्षिकाः सर्वाणींद्रियाणि प्रतिपद्यंते॥ ततश्चित्तनिरोधे तानि प्रत्याहृतानि भवंतीति तेषां तत्स्वरूपानुकारः॥ देशबंधश्चित्तस्य धारणा॥ देशे नाभिचक्रनासाग्रादौ चित्तस्य बंधो विषयांतरपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणा उच्यते॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं॥ तत्र तस्मिन्देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्य

२३श्री

मोली[illegible]तं४

ध्येयं ज्ञातव्ये विषयोऽस्य स्पष्टो यावर्तयनया१

तं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य या एकतानता विशदृशपरिणामपरिहारद्वारेण यदेव धारणायामवलंबनीकृतं तदवलंबनतयैव निरंतरमुत्पत्तिः॥ सा ध्यानमुच्यते॥ कारणस्य पूर्वरूपपरिहारेणान्यरूपांतरप्राप्तिः परिणामः॥ दुग्धदधिवत्॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः॥ तदेवोक्तलक्षणं ध्यानं यत्रार्थमात्रनिर्भासमर्थाकारसमावेशादुद्भूतार्थरूपं न्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेन स्वरूपशून्यमिवापद्यते स समाधिरित्युच्यते॥ इदमत्राकूतं॥ सम्यगाधीयते एकाग्रीक्रियते विक्षेपान्परिहृत्य यत्र मनः स समाधिः॥ त्रयमेकत्र संयमः॥ एकस्मिन्विषये धारणाध्यानसमाधित्रितयं प्रवर्तमानं संयमसंज्ञया शास्त्रे [illegible]ह्रियते॥ ॥संप्रज्ञातः समाधिः॥ ॥सम्यक् संशयविपर्ययरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण [illegible]ते भाव्यस्य रूपं [illegible] संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः॥ स वितर्कादि [illegible]॥ [illegible] वितर्कः॥

२८

दुरीयावस्थाप्रमाने ४ आकारवितने ३
सत्वगुणप्रमाने ४ सामान्यलक्षणं वर्विभस्यापीदं । गुणत्रयसमानांशतगुणवर्गे २

सविचारः ॥४४॥ एतस्मिन्नेव ॥ भावनो भाव्यस्य विषयांतरपरिहारेणैतस्मिन्पुनर्निवेशनं ॥ तत्वांतरं बुद्धिविवेकोऽयं स्तत्वान्
तान्यपि द्विविधानि जडान्यजडानि ॥ जडानि चतुर्विंशतिरजडः पुरुषः ॥ तानि वा तत्तेभ्यः पंचविंशति ॥ पौराणिकास्तु [illegible] चतुर्विंश
तितत्वानि ॥ सांख्यशास्त्राविरोधितद्दृष्ट ॥ महान्कालः प्रधानं च मायाविद्यावयोः व्यपः ॥ इति पौराणिकाः प्राहुः त्रिंशत्तत्वानि ॥
तेः महाविदुनादोशक्तिशिवो शांतातीताततः परं ॥ षट्त्रिंशत्तत्वमित्याहुः शैवागमविशारदाः ॥ तत्र पदार्थमहांतें द्रियाणि
स्थूलानि विषयत्वेनाराय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखभेदेन यदा भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः ॥ अ
स्मिन्नेवालंबने पूर्वापरानुसंधानशब्दोल्लेखशून्यत्वेन यदा भावना क्रियते तदा निर्वितर्कः ॥ तन्मात्रांतःकरणलक्षणं
सूक्ष्मविषयमालंब्य तस्य देशकालधर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः ॥ तस्मिन्नेवालंबने देशकालधर्मा
वच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन क्रियमाणा भावना निर्विचारेत्युच्यते ॥ यदा तु रजस्तमोलेशानुविद्धमंतःकरणसत्वं भाव्यते त

ध्यालंबनस्य २ न्यउ
धर्मः सत्वगुणादि धर्मितन्मात्रांतःकरणलक्षणं २
सत्वगुणमयं २

दा गुणभावाच्चितिशक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात् सानंदः समाधिर्भवति ॥ रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्व
मालंबनीकृत्य यदा प्रवर्तते भावना तदा ग्राह्यस्य सत्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात् सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मितेत्यु
च्यते ॥ न चाहंकारास्मितयोरभेदः शंकनीयः ॥ यतो यत्रांतःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान्वेदयते सोऽहंकारः ॥ यत्रांत
र्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमेव भाति सास्मिता ॥ जीवेश्वरयोरविद्यकोऽभेदो
मायते ॥ नित्यत्वस्येव तस्यानित्यत्वपि तेश्च वर्णादियोगात्तापायाः प्रदर्शितः ॥ जीवत्वेश्वरत्वे नित्यत्वापि तेश्चपयुज्यते ॥
तेर्देशतयोरपि मायिकत्वात् ॥ तेनैव ॥ मायाख्यास्य [illegible] वशीकरोतीति विख्यातत्वात् ॥ मायिकावद्जीवेश्वरौ तौ काव
कुंभवत् ॥ ननु मायिकत्वाविशेषादीश्वरवज्जीवोपि सर्वनियंता [illegible] कृत्यादिप्रसंगः [illegible] किं न स्यात् इति चेन्न ॥ तस्य
महाराजस्य [illegible] सावद्विद्यापरतंत्रत्वात् ॥ ईश्वरस्य तु मायानैकत्वेनापपद्यते [illegible] विद्याश्रय
स्वनवत्वविशेषं [illegible] इति चेन्न ॥ अविद्यासंबंधं विना सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः ॥ मायया [illegible] तर्हि विषयज्ञानवत्वे

जीवत्वेश्वरत्वयोः ४४

२९

२९

निर्मले३ प्रकल्पने३

प्रत्येकं प्रतिबिंबति ॥ तत्त्वे वा ॥ स्वरूपतः प्र[illegible]माणे वा सर्वज्ञत्वादि व्याप्यती ॥ तस्मान्नये विना विद्यायां वैयर्थ्यं नैव सिध्यति ॥ मायाकल्पितौ
पर्वज्ञत्वादीश्वरे हेतुं न भवतः ॥ अपि मायिके प्रपंचमात्रमीश्वरे प्रतिबिंबति ॥ तत्र प्रपंचस्य हेतित्वं तु रोपितं ॥ उक्तं च ॥ तस्मिन् स्थिरे हृप्र
पंचस्फारे ह्यसमस्तावस्तु हृष्टं यथा ह्यमास्ताः प्रतिबिंबति यस्य यावत द्युमा ॥ इति वसिष्ठः ॥ अहमानवतश्चैव [illegible] प्रामकल्व प्र
प्रकल्पते ॥ किंच प्रपंचस्य मिथ्यात्वे तत्रैवाज्ञानकल्पितमिति सुरेश्वराचार्यवचनात् ॥ किंच यमसिद्धं प्रपंचमाजेतत्रैव केवले
ऽधिष्ठाने प्रकल्पितं स्वदसद्भ्यामनिर्वचनीयं ॥ तदा वादिवादपक्षविपक्षसिद्धांतापरिसिद्धांतप्रमाणप्रमेयात्मकाखंडस्यात्य
न्यस्ता ॥ यदंतःपातीत्वं पूर्वपक्षेऽकुर्यः पूर्वपक्षादियुक्तस्य तथापि तत्राप्यस्तत्वात् ॥ अप्रपंचस्य वा मिथ्यात्वमविप्रपंचे
मेव ॥ अन्यथा गुणा[illegible] पुंजादौ व्यस्तवच्छिन्नात् तद्दृश्यस्यात् ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ नयेकमित्यत
स्य कल्पसंख्याप्रामेव व्युत्पत्तिरिति वाच्यं ॥ तथापि तिगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावेषु एक इति प्रयोगो न स्यात् ॥

ने४ — निरुपाधिके४ — ३ संदिग्धमेव३ — ति३

प्रपंचांत३ — बौद्धमते बुद्धो२ — एकसंख्यापरत्वे१ — प्रपंचे२ — तद्व्यतिरिक्त मेवाभावो नास्ति एव१ — भावा१

प्रत्यक्षादि प्रमाणैरुपस्थापितस्य४

स्वगतनानात्वात्३ — बुद्धित४ — जातीय४

भावे वा गुणादिकारणत्वेन द्रव्यत्वापत्तेश्च ब्रह्मणो नानात्वे निषिध्यत इति केचित्तन्न ॥ प्रत्यक्षप्रतिवैयापत्तेश्च ॥ नहि लोकतो वेदतो
वा वादिप्रसिद्ध्या वा ब्रह्मणो नानात्वप्रसिद्धिर्येन प्रतिषेधविषयः स्यात् ॥ तथात्वे वा सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वनिषेधा
द्वैतमेव स्यादिति चेत् कुं चाप्रमातहत्त्वान्तं प्रसज्यते ॥ तदितरे प्रत्यानिषेधस्याज्ञानद्योतकत्वाद्यत्र क्वचित् त्रितयनिषे
धाभ्युपगमात् ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति तत्र तस्य विजातीयस्वगतभेदस्य च निषिध्यमानत्वात् ॥ तैल्व
न्यत्र प्रयत्नात्वात् [illegible] पितन्निषेधेऽस्वरूपाभावत्वमेव स्यादेवं ब्रह्मकार्यं जगदपि ब्रह्मणापवगन्तव्यं ॥ प्रतिपन्नोपा
सो निषेधप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमात् ॥ तस्मात्तैस्तदवच्छिन्नचैतन्याज्ञानविवर्तत्वात् तेन पदार्थश्च सा
श्रिणा नास्पते ॥ अधिष्ठानस्यैवाविलक्षणा [illegible] कारेणाज्ञाने विवक्षा ॥ ननु सदद्वैततानुनवेज्ञयीस्कारस्याविवेचनव
अस्यैव हितास्यतस्य हृदभ्रो नासिकावार्दन्यथातिप्रसंगः स्यात् ॥ न वदुष्टके
शास्त्रे द्वैजमासते [illegible] नाभिन्नवामितियन्त्र ॥

अधिष्ठानत्वे बुद्धित३ — निषेधस्य प्रतियोगित्वेऽपि वस्त्वेन थात्वेन निरूपणं३ — कारणेन३

व२ दुष्टंकरणस्य१ दिग्दिशा२ जीवानां३ ... ज्ञातेनब्रह्मणा५

करणीतद्दृष्टं स्वमं तं स्यातीतानागतदेशादिव्यवहितद्रष्टृत्वे सर्वज्ञतापत्तेः॥ तस्मिन्निष्फलौकिकरजतमिदमन्यथातस्यैव बाधे
जगति रजतमेनं स्यात्॥ तथा चैकप्रमाणत्वव्यवच्छिन्नचैतन्याज्ञानविवर्त्तस्तद्रजतं तत्सत्तया सत्यवत्प्रतीयते॥ एवमीश्वर
मयाविवर्त्तः प्रपंचस्तत्सत्तया सत्यवत्प्रतीयते। अतएव सर्वैः प्रपंचानुभवो भवति मायायाः ज्ञानमात्रज्ञातिसमान
त्वादीश्वरवत्॥ ॥ ननु मायाया जगत्कारणत्वे ब्रह्मणः कारणत्वपराणां श्रुतीनामप्रामाण्यं स्यादिति चेन्न॥ लोके कार्यस्य
कारणानतिरेकदर्शनात्॥ तद्दृष्टान्तेनाद्वैतसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणः कारणत्वोपचारात्॥ ब्रह्मातिरेके प्रपंचस्यार्थनाश्रुतीश्रुती न
वाच्यमतं मतम् अविज्ञातं विजानतामित्यादिश्रुतीनामप्रमाणं स्यात् अन्यस्य वाऽन्यस्य वा नास्य नवा तु॥ अविद्याकार्यत्वे
यदविद्याकार्यं प्रपंचस्तस्यैव प्रध्वंसः स्यात् स्वप्नवत्॥ तथाहि॥ स्वप्नो हि पृथक् पृथक् स्वस्वाविद्याप्रकल्पितो यो यदविद्या
प्रकल्पितः स तेनैवानुभूयते नत्वन्येन स्वचित्तसुषिरादिवत्॥ अविद्याकार्यप्रसंते स्वस्वाविद्याप्रकल्पितः पृथक् पृथ

लोकस्य४

मा२ प्र१ मायागतं ब्रह्मण्युपचर्यते कारणं४ अविद्याकार्यप्रसंगोत ३ १

स्थितं४ ए१ मा३

गवानुभूयते इन्द्रजालभ्रमवत्॥ इन्द्रजालभ्रमो हि स्वस्वमोहकल्पितो भिन्नोऽभिन्नो वानुभूयते॥ स्वस्वयानुभूतस्य एवमप्या
पीति प्रत्यभिज्ञातु प्राहस्यादिदोषादुन्मोषस्यास्य एवार्थप्रवाहः सैव ज्वालेयमितिवत्॥ तत्रेदन्तावगाहि ज्ञाने प्रत्यभिज्ञाने॥
ननु द्वैतज्ञाने जागरूके कथमद्वैतसिद्धिरिति चेन्न॥ द्वैतज्ञानाभावात्॥ तथाहि॥ ज्ञाने दृष्टिप्रमाणाज्ञानेष्वप्रमाणवेति वस्तु
ननु द्वैतज्ञाने जागरूके कथमद्वैतमिति चेत् अविच्छिन्नत्वे तज्ज्ञानस्य विषयविभ्रान्तिः तस्य चाज्ञानाश्रयविषयत्वात्॥ जडे ज्ञानाश्रयत्वाद्यसंभवाज्जडे
निप्रवर्त्तते॥ अज्ञानत्वं चाज्ञानावच्छिन्नत्वेन ज्ञानत्वस्य विभ्रान्तिः तस्य चाज्ञानाश्रयविषयत्वात्॥ आश्रयत्वविषयत्वभागिनो निर्विका
स्याज्ञानरूपत्वेन तच्चाज्ञानान्तराभ्युपगमे वैयर्थ्यादनवस्थानाश्रयो वा॥ न चैतत्॥ आत्मनः तदनिष्ठस्य निर्मोहप्रसंगात्॥ ज्ञानं हि ज्ञा
रवितिरेवकेवला॥ पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो न भवति नापि गोचरः॥ तदनिष्ठस्य निर्मोहप्रसंगात्॥ नानात्वे एकोऽन्यं इति न भिन्नाभि
तज्ज्ञापकस्वभावेन प्रमाणेनात्मनिजनितेतत्कल्पिकाधिकरणमज्ञानमनात्मनिष्ठं वा चेत्॥ नानात्वे एकोऽन्यं इति न भिन्नाभि
कराणमितिन्यायात्॥४ [illegible] न कुलेन प्रयोगस्याहो निष्टं सिंस्यात्॥ तस्मात्तत्र प्रमाणं अद्वैते रम्ये द्वैतज्ञानी॥ ननु

अन्यथाकुरुतेतस्य१ भ्रमादौ१ भावा१ नं३ ३१ ४

स्पात ३ व्यवहारस्य १ नै १

...कारणाकारितात्मलिङ्गित... स्या ३

ज्ञातो मे घटोऽयमहं न जानामीति लौकिकज्ञानव्यवहारो दृश्यते॥ तत्संपर्कागतिरिति चेन्न॥ घटावच्छिन्नचैतन्यज्ञाने चाज्ञानव्यवहारे
घटादौ नैवेष्यतीति सर्वमनवद्यं॥ नन्वज्ञाने किं प्रमाणमिति चेन्न॥ तस्य तेन विरोधाद् ज्ञाने प्रमाणप्रसक्तवतो दीपेन तमो वि
रोधानाधिकारात्॥ न केवलं॥ अज्ञाने ज्ञानं तु सिद्धं घोमानेनात्पतमस्[illegible]॥ मत्तुल्ये नैतमः प्रदीपेनोत्पन्ने तेषु स्या॥ अस्वरूपाकारा
कारितया चित्तत्त्वस्य ज्ञानतत्कार्यं वा [illegible] दृष्टं चैतन्यमात्रं मर्त्य चाभिभाष्यते॥ न तदनुमानमयम[illegible]भाष्यादिव्यवस्था कार्यचित्त्व
वं स्वयं चित्त्वप्रतीति चाभिष्टयाष्टस्यापहस्तितत्वात्॥ न तु तयाष्टत्वाद्ज्ञानं तत्कार्यं मखिलं वामितं तन्निरूपणीयं स्यान्तरमव
श्यमंगीकार्यमन्यथा तदन्निरूपितत्वे तत्त्वं वादितं स्वतःसिद्धं स्यात्॥ द्वितीये द्वितीयस्यानावादे तेन विघटते द्वैते यत्र तद्द्वैतं तदन्निरूपणीयो कथं ना
द्वैते स्यात्॥ तथा च यदि तन्निरूपितत्वं तदितरमंगीक्रियते तदा तन्निरूपितत्वाचन्यत्राप्यन्यादितिदुरं तानवस्थामूलहानिकरी स्यात्॥
मूलहानिकरी प्रादुरनवस्था हि दूषणमिति [illegible] णात्॥ यदि तयैव तन्निरूपितं तदा स्वेनैव स्वनिरूपितत्वादात्माश्रयः स्यादिति चेन्न॥

वि ४ स्मर १ नै १ अद्वैतस्य २

सोयं दोषश्चात्माश्रयः

शब्दस्य २

तवाप्यनुमानेन सार्वप्रपंचस्य सत्यत्वे प्रामाणितं तस्य च सत्यत्वं केन प्रामाणनीयं यदि तेनैव ज्ञा[illegible]स्त तदात्माश्रयः प्रमाणांतरानुसर
तोऽप्येवानवस्था मूलहानिकरी॥ तथा शब्देन शब्दमात्रस्य शब्दत्वासिद्धिस्तस्य केन तत्सिध्यति॥ यदि शब्दान्तरेण तदानवस्था यदि
वतेनैव तदात्माश्रयः॥ एवं स्वाभाव्येऽप्यतत्व इति वाक्येन सार्वस्वाभाव्यस्याभावनमापादितं तस्य केनाभावनसिद्धिर्यदि
तेनैव तदात्माश्रयो यदि प्रमाणान्तरानुसरणं तदानवस्था सैव मूलहानिकरी॥ तथा च गत्यंतराभावादनुमानेऽदृश्यमस्ति प्रमा
णात्वेव प्रमाणसत्वात् सर्वस्य सत्यत्वसाधितेति॥ स्वस्यापि प्रपंचत्वात्तदन्तःपातितया सत्यत्वसिद्धिः॥ तथा स्वाभाव्येऽदृश्यमस्ति प्र
माणत्वात्सर्वस्याभावनमापादितं स्वस्यापि स्वाभाव्यत्वाविशेषादभावनमापादितं॥ शब्देनापि शब्दमात्रस्य शब्दत्वमापा
दिते स्वप्रामाण्यात्स्वस्यापि शब्दत्वात्तदन्तःपातितया शब्दत्वसिद्धिः॥ तथा मन्यतेऽपि दृष्टिः [illegible] स्वैराकाराका
तायां चित्तत्त्वे दृश्यमस्ति प्रमाणत्वमविद्याकार्यत्वं वा॥ तथा च प्रमाणत्वादविद्यातत्कार्यं सर्वं चामते स्वस्यापि [illegible] अवि

३२

द्याकार्यत्वान्नदन्तर्भूततया स्वयमपि बाधितानुवृत्तिः॥ ननु कार्याकारणाभावयः कथं स्यादिति चेन्न॥ कदलीफलोऽन्येन कदली
को एव सत्यापि न वह्निना दग्धेऽपि च कार्यस्त्वैः स्वमातृस्वरूपा यथा दाहे नाशादर्शनं स्यात्॥ न च विद्याबाधः स्यात् तस्य स्यात्वा॥ आद्य
तेनैवाद्वैतश्रुतिः स्यात् तस्यापि द्वैतत्वात्॥ अन्येषां भावाभावेनावएवावशिष्यतद्इति पुनः स्थितारास्तस्य विद्यातश्चैव लग्न
दुद्भावयेत्॥ अस्मात्तस्या विद्याकार्यत्वेन कदाचित्कत्वात् घटादिवत्॥ किं च स आत्मनि निवृत्तान वाचेदपूर्वीकृत एव दोषश्च अ
पि आत्मापि ज्ञानजन्यं स्यात् ज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्॥ किं चाज्ञाननिवृत्तिश्चेदात्मरूपा आत्मनः सदातनत्वेन सापि
सदातनेति संसारोपलम्भो न स्यात्॥ इति चेन्न॥ ज्ञानोपलक्षित आत्मैवाज्ञाननिवृत्तिः॥ न हि ज्ञानभ्रान्तिशुक्तिकलातिरिक्ता
रजतभ्रमनिवृत्तिरन्यथाभ्रान्तिवृत्तिकोत्थकालपक्षत्वेन शुक्तिशकलेऽज्ञातेऽपि रजतभ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् तस्य सत्त्वादिति तत्त्वात्॥
नित्यानित्यात्मनिर्ज्ञानाभिन्नविकल्प्यास्तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव प्रसरन्ति॥ भ्रमोपस्थितस्य भ्रमसत्तायां स्वप्नवद्विकल्पासंभवात्॥

अज्ञाननिवृत्ति४ १

पदार्थस्य १

शुक्तिशकलात् २

स्वप्ने हि येन यथा प्रतीतं तत्र स्यात्तेद व्यवहारार्थकं १

कर्मोपसाद्याद्वैतदृष्टिः२

स्मिन्२१ सिद्धाञ्जनितदोषोहि स्वप्नकारणं नतसहितवत्१ क्तिर

विलासोवाविद्यावाचितानिवर्तितायाविलासाज्ञाननिवृत्तेरेववायड्योगी
उदितैश्चाहस्वा॥दिस्यप्रसंगेप्रबुद्धस्यस्वप्नप्रपंचवत्सविलासोवाविद्याया॥ अविद्यायाहकार्येणनाशोदे[illegible]त्रविष्यति॥ज्ञातोर्थस्त
कारणा[illegible]तैवो॥तत्वमस्यादिवाक्योत्थस्यमयगीजन्ममात्रतः४॥ विघ्नवौद्धयाशंतातदस्तमयउच्यते इति कृत्स्नसिद्धिकारैरनिहि
तोपि बोधज्ञाननिवृत्तिरितीष्टसिद्धिकारैरनिरानात्॥ विघ्नेवौद्ध्यांशांतातदस्तमयउच्यते इति कृत्स्नसिद्धिकारैरनिहि[illegible]नयथा॥
तत्वात्त॥निहितसिरात्माभावस्वप्नातत्वेनापलक्षितः४॥नपलब्धताहानेपि स्वान्मुक्तिश्यावकादिवदितिविचारसद्धः४कथंस्यात्॥
यत्रश्रुतितात्पर्यावलोकनेनाविघ्नेवशशाभ्रेगर्भयातुछ्रीतजतदत्तावोनित्योवानित्यावेतिविचारस[illegible]कल्पयोग्य
एवंस्वप्नपादिदुर्घटंघटयति॥ यद्वा आसिकसेवंवमादायअसतुर्दगांकारणानाम्नोमानागोरादिकैकल्प्योकिंचे
तीत्पजकिंविजैतलैव॥ तुच्छानिर्वचनीयावावास्तवीवेत्यपेक्षात्रधा॥ तेयामायात्रिभिर्नौर्विश्योतियोसिकलोकिंप
द्रुवत्वमुदकेवद्गौवेद्धंकाठिन्यमश्मनि॥ मायायांदुर्घटत्वेवस्वतःसिध्यतिनान्यतः॥ [illegible] कोरणानृतायाशातोसत्वगुणपरिणामव्यवि ३३

भ्या१ अविद्यायाया२ अप्रसंगकारणकारितविनाशोहि [illegible] पुरुषावुपलक्षितोनतत्राहा॥५ त्रा निवृत्तिः४॥६

३३

६

घटस्य ३ ज्ञे ३ घटावच्छिन्नचैतन्याज्ञाने १ शकले २ घटे अन्य कपालावच्छिन्नचैतन्याज्ञाने १ नष्टे ज्ञाने २

निवृत्तिरिति यदुक्तं तन्न युक्तं भवति॥ घटादिज्ञाने नष्टे घटाद्यज्ञाने नष्टे पुनस्तत्र ज्ञातो [illegible] प्रतीतिव्यवहार
कज्ञानेन कलशोतोपा [illegible] दानाज्ञाननिवृत्ते पुनस्तत्र भ्रमांतरं न स्यात्॥ कपालाद्यवच्छिन्नचैतन्याज्ञाने निवृत्ते घटनिवृत्ति
स्तात्कालिकी स्यात्तस्य चैतदुपादानत्वात्॥ न हि रजतोपादानेऽशुक्तिशकलावच्छिन्नचैतन्याज्ञाने निवृत्ते रजतभ्रमनिवृ
त्तौ विलंबो भवति॥ अन्यथापरोपादानकारणभूतं तंतुपुद्गलेष्वपि पटदाहकालविलंबः स्यात्॥ ननु किमिदमाश्चर्य
वत्तुमते रणं कार्यं निराश्रयमेवावतिष्ठते॥ इतिकरणादीयैर्गीक्रियत एवेति चेन्न॥ तैरणव रूगांतरेऽपि न त
स्थितौ वा मम कंपस्थामस्य॥ स्थितौ वाश्रयानपेक्षावदुत्पत्तावपि कारणापेक्षा न स्यादिति तदमस्य कारणमिदमस्य
कार्यमिति व्यवहारोऽस्तंगतो लिः स्यात्॥ तस्मात् घटावच्छिन्नचैतन्याज्ञानमेव घटरूपादेरुपादानं तच्चैतन्याज्ञाने
नष्टे घटरूपोपादानेऽज्ञाने निवृत्ते घटरोऽहस्योपनिर्गुणश्च स्यात्॥ ब्रह्मादिपदार्थानां तत्त्वावास्मरणे वत्पत्र्यमुह्मरणोपि ना

घटरूपित्वादहशपोरम्यान्निर्गुण १
इति नैयायिकविवादमाने सति मध्वैवेशेषिको वदति ५
घटावच्छिन्ने २ कार्यांतरे १

ब्रह्माज्ञानस्य १ तैतन्निः २ तै १ ते ३ ध्यते ३ अत्र वेदांता १ अज्ञाने १ ना २ अर्पकृते विना म ३ वे ३

तत्त्वात् ज्ञाननिवृत्तौ भिन्ने वेदोसम्भवत्यां मुक्तिः स्यात्॥ जगदुपादानेऽज्ञाने निवृत्ते संसारोच्छेदश्च स्यात् इति चेन्न॥ यावद्ब्रह्मज्ञाना
न्तावर्तितन्निवर्त्यानामज्ञानानामंगीकारात्॥ नोक्तदोषप्रसंगः॥ अथवा जलप्रीतादिमलमंगुलिवाहनेन यावत्तावत्प्र
कृतं नीतितन्निःसारणानन्तरमागत्य तत्स्थमावृणोति॥ तथा विषयावच्छिन्नचैतन्याज्ञानमपि यावज्ज्ञानेनाधिष्ठय तावदेव
कृतेनाम स्वविरुद्धत्यागसमर्पितं भवति ज्ञाने विनष्टे तु जलमलवद्विषयमावृणोति॥ तेन ब्रह्मज्ञानस्यापि तथात्वमिति वाच्यं तस्य
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यनिर्विकल्पकनिवर्तकत्वाभ्युपगमात्॥ अन्यथा निवर्तकान्तराभावेन तेनाधिष्ठितदीनिष्ठत्वाविनश्यत्वकथा।
सविकल्पाज्ञाननिवृत्तिर्मोक्ष इति तल्लक्षणाभ्युपगमात्॥ तावत्तत्त्वज्ञानमात्रमाश्रयते न तत्त्वज्ञानादिति ते किं चिन्मा
त्वसाधनं नास्ति॥ ननु कथमेवमभिधीयते ज्ञानादेवेति तेन मोक्षसाधनमिति कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वेनांगीकारादि
ति चेन्न॥ नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुत्यात्मोक्षस्य साधनत्वनिषेधात्॥ किंच समुच्चयवादि [illegible] किं नाम कर्मापि तेन कर्मणि

३८

तानसमुच्चये अविपरीते॥ न तावद्गृहस्थाश्रमोऽभिहितेयतस्तत्रानधिकारादर्माद् स्यात्॥ नापि यत्याश्रमाभिहितेन गृहस्थस्य ब्रह्मचारिण
वा स्यात्॥ तत्रानधिकारात् पूर्व एव दोषः॥ ब्रह्मचारिवनस्थाभिहितेन कर्मणा समुच्चये तु यतिगृहस्थयोरनधिकारादनयो
र्मुक्तिर्न स्यात्॥ वनस्थयोरपि परस्परं तयैवावगतच्यवस्थित्वमेव योजनीयं॥ नात्रपरोपादानेन केवलाया
पूर्वो क्त एव दोषः॥ सर्वकर्मोपादाने तु परस्परमव्याप्त्या कस्यापि मुक्तिर्न स्यात्॥ सर्वश्रुत्यापि केवलज्ञानं तु पूर्वोक्ते
तरे व दोषः॥ न वा सं भवः॥ ज्ञानकाण्डे केवलस्य ब्रवणात्॥ किंचैकेन कर्मणा समुच्चयस्तव नानावस्थायेन तत्र मुमुक्षोरनधि
कारात्॥ माहात्म्यं न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोरिति स्मृतेः॥ ननु नित्यनैमित्तिकयोर्मुमुक्षोरधिकारोऽस्ति नित्यनैमित्तिके
कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति स्मृतेरिति चेन्न॥ तत्समुच्चये तत्तदाश्रमविहितानां कर्मणां मुक्त्यर्थायकर्षवत्त्वात्कर्मान्तरस्य
ह्वात्फलसमुच्चयस्तव न्यायेन केवलापकलोपितावदंगीयाविति स्वर्गवदपवर्गस्यापि सातिशयत्वेना नित्यत्वं वेविं आदिदो

मोक्षस्य कर्मजन्यत्वे नित्यतापत्त्या॥
षट्स्यात्॥ किमाश्रमविहितैर्नित्यनैमित्तिकैः समुच्चय इति पूर्वं विकल्पदूषणयोरनपायात्॥ प्रसिद्धं तः अच्युतसात्माव
प्रसंगात्॥ किमाश्रमविहितैर्नित्यनैमित्तिकैः समुच्चयः सकर्मणामुपयोगोऽप्यसंभवतु लभ्यत्वेऽपि नानित्यता॥ ग्रावाद्युपरि इतिवाक्यात् इसा
यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायात्॥ न च संचवं सकर्मणामुपयोगोऽध्वंसस्थावरजंगमात्त एव पुनरुद्धृता स्युरितिवाच्यं प्रागभावविरोधितया
इति तल्लक्षणस्य जगमता॥ तदनित्यत्वे नष्टानष्टत्वस्य स्यात्तथा यद्यस्य तु नित्यत्वेन भवति॥ यथा घटः स्वप्रागभावविरोधीति तथा
स्यापि ध्वंसांगीकारात्॥ घटप्रागभावध्वंसे घटे नष्टेऽपि तत्प्रागभावोऽनेनापि नश्यते॥ प्रसिद्धिः॥ मही घटत्वेन घट
तध्वंसोऽपीति कथ्यते॥ तथा ज्ञानिध्वंसध्वंसोऽपि सप्रतिपादनात्॥ तथा ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षसाधनं
तथैव कापालिकाकपालिका दुरितनिवृत्तिद्वारा ज्ञानसाधनानि॥ न च कर्मणो बहिः सिद्धिमात्रप्रयोजनकादयइतिवेद
काम्यानां तु तदुत्पत्तिप्रतिबंधकदुरितनिवृत्तिद्वारा ज्ञानसाधनानि॥ न च कर्मणां च हिंसासिद्धिसाधनता बहूनां दृश्यते॥ तथा तत्त्वज्ञानसाधनव
नविरोधः॥ काष्ठेन पचामीति ज्वालावच्छिन्नेन पाकसाधनत्वव्यवहारेऽप्यविरोधात्॥

३५

ध्यानेन कर्मणां मोक्षसाधनता किं न स्यात्॥ धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते॥ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते॥ आगमिन४
कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धय इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैः कर्मणां मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानसाधनत्वप्रतीतेर्न साक्षान्मोक्षसाध
नत्वमिति चेन्न यज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वे ततो न्यद्वर्तते मोयत्र प्रविद्यायाः इतरत्राद्दृते इति केवलविद्यानिष्ठा विरोध इति वाच्यं॥
निष्ठायाः स्वतो ज्ञानविषयत्वेनाप्युपपन्नत्वात्॥ तथा विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परं॥ तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते॥
तस्मादिह तु ज्ञानेनैव कर्म्म वा कं महामुने॥ उत्पादि समुच्चयपराणि वाक्यानि मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानसाधनपरत्वेन योजनी
यानि॥ न हि ज्ञानतृप्तिः शाकलस्य संध्यावंदनाद्युपेक्षया रजतत्वमनिष्टौ विलीयो न वर्तिता तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
पंथा विद्यतेऽयनाय ज्ञानादेव तु कैवल्यमुच्यते॥ येन वंधनादिति मोक्षस्य कर्म्मसाध्यत्वे इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधश्च स्या
त्। यदि ज्ञानस्य कर्म्मांगत्वमुच्यते। तदप्यसुंदरं॥ अहिनकुलयोरिवांगांगीभावदर्शनात्॥ तृतीया॥ यद्विषयस्यानुरागेण स्वभावमनु

वर्तते। तत्र स्वगुरावनुतं स्मात्प्रथमनाद्गुणायत इत्यलमतिकलहेन दुष्टस्तार्किकेषु साईं प्रकृतमेव ध्रुवो एकाज्ञानपक्षे तत्त्वमस्यादि
वाक्यजनितमेव ज्ञानं निवर्तकं। अन्यानि तु तदनिमावकान्येवान्यथा घटज्ञानेनैव तन्निवृत्तौ विनैव ब्रह्मविद्यां मुक्तिः स्या
दित्युक्ते अनुपपत्तेः॥ नन्वेकजीवपक्षे मुक्तो वामदेवादेर्ज्ञानोत्पत्तिः श्रवणात्तेन च सविलासाज्ञाननिवृत्तौ संसारोपलब्धे
न स्यात्तस्मादनिष्टौ तु ज्ञानानर्थक्यमनुत्पन्नौ मुक्तेतरप्रामाण्यापत्स्यादिति चेन्न श्रवणाद्यनुष्ठानेऽधिकारिप्रवृत्तौ ज्ञान
स्तुतिपरा सति सिद्धांतरहस्यं॥ नयस्तु तार्किन्यायानुपपत्त्या कल्प्यं। बलवद्द्वैतवाक्यविरोधेन कल्पनानुपपत्तेः॥ अज्ञाना
नंतरं प्रतिबुद्धानि ज्ञानानि ताव चित्तस्रागमाव रूपाणि तानि निवृत्तौ निर्मूलाविद्यायाः स्याज्ञानानीति सर्वमनवद्यमुक्तमेव॥
यद्यप्यज्ञानस्य नानाभावविलक्षणत्वान्नाभावरूपता तथापि तु च्छतुदुर्लभं नन्विति न्यायेन परमतमतमवलंब्य प्रागसा
वन्धयतामपदेशात्॥ ब्रह्मपदावगते ब्रह्मैवाज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्नैवं श्रवणादिसाधनमुक्तिः स्यात्तेनात्तत्त्वमस्यादिवा
तदज्ञानं तज्ज्ञानेनैव तन्निवृत्तेरनुपगमात्॥ पदस्य समारकोलेन ज्ञानाज्ञानकल्पात्॥ पदस्य न्यधिकारिणा वा स्मार आत्मेवि

३६

३६

त्या६

शिष्यतद्भ्रांतिमीमांसायां न हि वाक्यार्थैकपदस्य ज्ञानजनकत्वापाकरणात्तूक्तं चैव॥ पुरस्तात्॥ तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसमग्रधीज
न्मामात्रतः॥ अविद्यासहकार्येण नासीदस्ति भविष्यतीति। नचैवद्वैतानत्वात्केनचिदनिष्टसेनाज्ञानेन पुनःसंसारोद्भवः॥
इतिमुक्तानामपि पुनरीहादिद्वन्द्वानुगमइतिवाच्यं॥ न पश्यन्ति ते विश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतेः शेषज्ञानानुनिराशात्पुनःसं
सारादिमासत्वासानवकाशात्॥ सर्ववेदान्ताः साक्षात्परंपरया वा ब्रह्मण्येव समन्विताइति समन्वयाध्याये स्थैवदृष्टार्थं॥
तत्रतत्त्वमसीतिवाक्यं जीवपरं योसा साक्षात्तदभेदप्रतिपादनपरत्वादद्वैतपरमेव॥ इतरत्सर्वं तदुपसर्जनीतथाचयतोवा
मानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति॥ इत्यादिपराः श्रुतयस्तत्पदवाच्यनिवेदनपराः॥ सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादि
द्यास्तु तत्पदलक्ष्यार्थमभिगमयंति॥ तथाजागरस्वप्नसुषुप्तिप्रतिपादनपरा तथाहमस्मीत्याद्यास्तु त्वंपदवाच्यार्थ
समर्पणपराः॥ नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येन्नान्योतोस्तिद्रष्टा॥ योयंविज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषइत्याद्यास्तु त्वंपदलक्ष्यार्थस्य॥

एवं सति प्रथममवोत्तरवाक्यन्यस्तावनुन्नयपरो सत्वापरो सत्व पिसारित्वासंसारित्वाद्युपाध्यक्ताविरोधादिभेदानुपपत्त्यानुभक्ता
र्थोसे नवाक्यैः सन्नाद्याः खण्डार्थज्ञानोपपत्तेः॥ तच्च पूर्वानुभवसंस्कारजन्यत्वात्स्मरणमेवतत्त्वेनिरस्तसमस्तविकल्पप्रा
विषयत्वान्निर्विकल्पकं॥ नचतदनुपपत्तिः॥ नकिंचिद्वेदिषं गाढमूढोहमासमिति सुषुप्तो निर्विकल्पकसाक्षिचैतन्या
नुभवांगीकारात्॥ अद्वैतप्रकृतचैतन्यविज्ञापनाय प्रवृत्तानि विज्ञानमानंदं ब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनि पदानि नि
र्ब्रह्मप्रतिपादनासामर्थ्यादुपाधिविशिष्टचैतन्यसत्त्वेपि दुचैतन्यमात्रता तथापि तत्रैव संस्कारमुद्बोधयति॥ तस्यार्थ
विषयीनन्तेत्यर्थाहस्यप्रामाण्यमिति स्मरणात्॥ अनन्तमित्यत्रानयानन्तातावदानन्तापदस्यानुपपत्तिरिति केचित्तन्न॥ ऋ
वीपरकालभाज्ञानवच्छेदस्यैवानंतपदता तथापि विवक्षायां नित्यपमावाभामनंतंचेति प्रयोगानुपपत्तिश्चस्यात्॥ अतएव शा
स्यदेशकालवस्तुपरिच्छिन्ने वस्तुनिव्युत्पन्नत्वात्तस्य वचनात्समासेन त्रिविधस्यापन्त्तस्यानिषेधोपपन्नोवितः एक
सुत्पानंगीकारात्॥ नचैव॥ नव्याप्तिव्याहृशतोऽनन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः नवस्तुतोपि सार्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिविधमिति॥

३२
१०

३२
१०

38

नवस्तत्वंज्ञानमनंतमितिश्रुतिगतपदत्रयोपस्थापितत्वात् दुःखिनिशिष्वित्वसिद्धे तेनैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेतिश्रुतौ सजातीयनिषेधोऽनुपपन्नः॥
कार्यस्याज्ञानमात्रपरिमितत्वाच्च॥ न यथा गोत्वस्याविच्छिन्नतया तेजोऽतेचद्वस्तु व्यावृत्तिमुखेन स्वरूपमात्रस्य प्रतिपादकं ब्रह्मेति तत्र विशेषणाली॥
व्यावृत्तस्याविशेषानानार्थिकत्वेन्नेतात्पर्यादकत्वं॥ तथैव॥ तत्र न तेऽपि तद्वस्तु व्यावृत्तेर्विशेषणानामित्यादौ नवपदान्निर्विक
ल्पकज्ञानानुपपत्तिः॥ आकाशादिपदान्निर्विकल्पकप्रत्ययास्तु पगमात्॥ तत्रोपासनादिपरत्वं वाक्यस्याशंक्य कतीतेवादि
नस्तेतु वाक्यस्याद्वैतपरत्वाद्देशमात्रेणोवापक्रियंत्रा सिद्धतत्त्वमात्रप्रतिपादनाय प्रतिपादनायपरत्वस्य जल्पानुपयोगात्॥
प्रत्यक्परोक्षत्वजगत्कर्तृत्वादिविशिष्टचैतन्ये तत्पदार्थभिन्नाभावादिकर्तृत्वेन कृत्वं संसारित्वदेहादिपरिच्छिन्नत्वविशि
ष्टचैतन्ये त्वंपदार्थे॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तयोरैक्यं प्रतिपाद्यते॥ तच्च न संभवति॥ विरुद्धयोर्विशेषणांशयोरैक्यासंभ
वात्॥ यथा सोयं देवदत्त इति वाक्ये तद्देशकालावस्थादिविशिष्टं तत्पदे। तच्चैतद्देशकालावस्थादिवैशिष्ट्यमयमिति पदे
विरुद्धं प्रतीयते॥ यावत्तयोस्त्वमभेदप्रत्यययोर्देवदत्तयोरभेदो न संभवतीति मुख्यं तदिदमुत्तरयत्रवैशिष्ट्यविरुद्धत्वाश्रया

वृत्ति ८

सोयमितिपदद्वयमविरुद्धं देवदत्तमात्रं लक्षयति॥ तथा पदद्वयगतौ विरुद्धांशौ विसृज्य भ्रमभेदस्तानयोर्जीवपरयोरैक्यं तत्त्वमसीति
वाक्यं लक्षणया बोधयति॥ नेदं वाक्यमुपासनापरं प्रतिमासु देवबुद्धिवत् ब्रह्मदृष्टिविधानपरत्वादिति सर्वज्ञात्मयत्नो नापि
स्तुतिपरं महदुक्तानसि विरुद्धसीतियथा॥ नापि साहस्यपरमग्निर्माणवक इतिवत्॥ महद्वयत्कार्यकारणप्रतिपादनपरमपि न॥
नापि जातिव्यक्तिसामनेवत्यतो घटवत्॥ नापि गुणगुणिभाववैवाक्यं नीलोत्पलमित्यादिवत्॥ नाप्युपकार्योपकारकेराजपुरुषवत्॥
सोपचारवत्॥ तत्स्फुटं तदेवानुष्ठाविशेषात् इति परस्येव प्रवेशमप्रसवणात्॥ प्रत्यक्षादिमुख्ययावृत्त्या विरुद्धविशिष्टापर्यव
यथाग्नेः स्फुलिंगमनभेदज्ञाननिमित्तोपासनादिनिषेधार्थं तदनुवादमात्रं कुर्वते तत्प्रतिपादनेन तात्पर्यमन्यथा तत्रैवतात्पर्य
शास्त्रसे ... भासनानुष्ठानेनाधिकारिमोक्षपुरुषार्थाहतः स्यात्॥ मोक्षस्य तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानसाध्यत्वादिस्फुलिंगैः
पुरस्तात्॥ तत्र मुख्ययाहत्याबोधयितुमसमर्थमिति मुख्यादिष्ट तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य परत्वे तयापदार्थलक्षणा॥ यावा
बोधयति॥ वाक्यप्रामाण्यस्यान्यथानुपपत्त्या वेति निषेधयाविनाभावेतोऽद्वैतनिर्विकल्पकं॥ केवलत्वेनत्वन्वयाप्यनुपपत्तिरेव

३८

३८

लक्षणा १

लक्षणा वीक्षेत्यर्थः। तन्न। वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावेऽपि लोके वेदे च दर्शनात्। तद्यथा। सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं चिन्वन्ति
त्रयो नराः। शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्। इत्यादि लौकिकवाक्ये पदार्थानामन्वयसंभवेऽपि पुरुषार्थताप्य
योसित्वेन वाक्यप्रामाण्यासंभवात् प्रतीयमाने वाक्यार्थे कार्यमिति तत्त्वामृग्यादितत्वे संपदेत्युक्तरीति विनिनास्त्येवेति। तथा वेदेऽपि
वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ वाक्यार्थसंभवेऽपि देवताप्राशस्त्यपरत्वस्य कर्मणः प्राशस्त्यं लक्ष्यते। एतस्माद्वाक्यप्रामाण्यानुपप
त्तिरेवलक्षणाहेतुः पिकानामन्वयानुपपत्तिरित्यपव्यवस्थान्तः। ननु जीवस्य ब्रह्मरूपत्वे स्वस्वरूपब्रह्मज्ञानेन गुरोरपेक्षा न स्यात्
इति चेन्न। अनादिविषयवासनाकलुषितचित्तवैशिष्ट्येनेन्द्रियद्वारा विषयप्रवणबुद्धिप्रवाहमानाज्ज्ञातमप्यज्ञातमिव भासते
उक्तं च। विषयाभिमुख्यान्निःसारीरं ततः स्वरसेन सदाकरणानि यतः प्रत्यक्स्वरूपमवैति ततः श्रुतिबोधत एव ततोऽवबोधे नश्वान्वा
काशीं ब्रह्मेत्युपासीत। मनो ब्रह्मेत्युपासीत। सूर्यं ब्रह्मेत्युपासीत। इत्यादीन्युपासनापराणि श्रौतानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते। तथा वद

मेघन २

मपि वाक्यमुपासनापरमेव युक्तमिति चेन्न। उपासनावाक्येष्वपि विलक्षणत्वात्। उपासनावाक्यानि हीति विधिषूक्तानि नलवत्रोमसि
इति कथमुपासनापरं वाक्यं स्यात्। नन्वेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति ब्रह्मविकारित्वेन मनआदेः प्रसिद्धेः मत्कर्तृकत्वम्
मानाधिकरण्यमपि प्रतीयते तत्र यथा घटकर्योर्भेदो यथार्थः तथा मनोब्रह्मणोरभेदो वा यकेनैव तद्वाक्ये विकल्पस्मा
दिति चेन्न। कुतः। तत्र मनआदेर्मिथ्यात्वे स्यात्। विकारपदस्य विकारिपदेन सामानाधिकरण्ये विकारस्य मिथ्यात्वपर्यवसानात्।
निवृत्तिर्भिन्नानां शब्दानामेकस्मिन्नवस्तुनि वृत्तिः सामानाधिकरण्यं। ननु यदि प्रकृतिविकृतिपदयोः सामानाधिकरण्यं वि
कृतौ मिथ्यात्वे तदा एवमेवैतस्मादात्मनो व्युच्चरन्तीत्यादि स्मृतिषु जीवस्याप्युत्पत्तिश्रवणान्मन आदिवज्जीवस्यापि ब्रह्मविका
रित्वे प्रसिद्धेः। तत्पदयोः सामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति जीवस्यापि मिथ्यात्वं स्यात्तथा च श्रवणादौ कस्यचित्प्रवृत्तिर्न स्यात्
हित्वे प्रसिद्धेः। तत्पदयोः सामानाधिकरण्यं पर्यवसानं तत्संस्कारो ह्यधिष्ठानोपहितत्वस्य सर्वान्तःसमाप्तत्वादितिरूपाविनिःसृ
स्वप्नस्य दर्शनात्। इति चेन्न। अविद्याप्रतिबिंबत्वात्तद्वारणात् 38

तएवईश्वराजीव साक्षीचेति संज्ञात्रयं। एषु ईश्वरावार्थस्त्वीश्वरएव साक्षांगी क्रियतइति द्वैविध्यमेव जीवेश्वरभेदात्। तथा च जीवोत्पत्तौ सतएवोत्पत्तिस्स्यात्। किंच तथात्वे पिजीवस्य स्वरूपोत्पन्नस्याविशिष्टोत्पन्नत्वेनानोकदोषप्रसंगः॥ घटोत्पत्त्याघटाकाशस्योत्पत्तिवत् नुवादेनि नघटाकाशस्य मिथ्यात्वं परेरस्युपगम्यते॥ तथा चपरस्यैव जीवरूपेणाप्रवेशश्रवणात् तदिकारत्वेनामिथ्यात्व स्यापत्तेः॥ तत्रैव॥ यदजीवेन नंदब्रह्म द्वैवर पूर्वमिदं जगद् ब्रह्माविग्रहकौ॥ त्रवि वेशात् देवजगज्जानिते स्वजीवसमाख्य इति श्रुतेः॥ ननु यद्यपि जीवस्य ब्रह्मविकारता अस्तु तेतिमिथ्यात्वबुद्धिस्तस्मिन्न वर्तते॥ तथापि जीवपरयोरीश्वरेभेदेऽल स्तापमवश्यमङ्गीकार्यमन्यथा पदयोः पर्यायत्वं स्यात् घटकलशवदिति चेन्न अणुमात्रभेदांगीकारे तदनन्तरं प्रति पा दकश्रुतीनामप्रामाण्यं स्यात्॥ परस्परभेदे च घटादिवज्जडत्वादि साधकमनुमानं प्रवर्तेत तद्वदेव जीवब्रह्मणोरज्ञानप्र यतापि च यतावन्न स्यात्॥ सजातीयस्वगतभेदाविकल्पाद्वयेनेरन्यथानस्यात्॥ वचनानिहि असद्भावार्थवोधकानिन तु वस्तुविप

र्ययद्भावमाणप्र यथावचनेद्वयेमहिमस्यात्॥ नहि स्वानाविकोघटस्तु केनाप्यन्यथाकर्तुं शक्यः॥ अन्यथा पृथ्वीपिजाड्यं त्य क्त्वा... तत्त्वमस्यादिवाक्येनोपासनादिपरमुपा सं वशात् स्वस्वरूपं त्यक्त्वा घटाद्युदकनवस्थितिः स्यात्॥ तस्माज्जीवपरयोरभेद प्रतिपादनपरं तत्त्वमस्यादिवाक्यं नोपासनादिपरमुपा स्या... तथा च ब्रह्मणएव जीवरूपता कथं नाधिगम वशात्॥ ननु यथा जीवस्य ब्रह्मरूपताभिगमयति तथा परस्यैव उपाधिवशाज्जीवसंज्ञा नाचाकाविलक्षणत्वादित्यवसेयं॥ ननु यथा जीवस्य उपाधिवशात् ब्रह्मत्वं लक्षणाजाता स्यात् तदानं चैवमस्ति परस्यैवोपाधिवशाज्जीवसंज्ञा मये॥ दितिचेन्न॥ स्यादेवं यदि जीवस्योपाधिवशात् ब्रह्मलक्षणाजाता स्यात् तदा नं चैव॥ तथा सत्यणिमादिगुणाष्टकप्रसक्ति र्मये॥ इति चेन्न॥ स्यादेवं यदि जीवस्योपाधिवशात्तद्ब्रह्मलक्षणएव जीवरूपता किन्नस्यादितिचेन्न॥ तथा सत्यणिमादिगुणाष्टकं स्या इति श्रुतेः॥ ननु विपरीतवोधेकोदोषो ब्रह्मणएव जीवरूपता किन्नस्यादिति चेन्न॥ तथाहि॥ अणिमामहिमा चैव गरिमा लघिमा तथा॥ प्राप्तिः प्राकाम्यमी वर्थी स्यात्॥ तथात्वे च जीवेतल्लक्षणसामर्थ्यं स्यात्॥ तथाहि॥ अणिमा॥ स्तंभमादायब्रह्मलोकपर्यंतमणिमा अणु भिवर्वत्वं वशित्वं वाष्ट सिद्धयः॥ अत्यंतमणुर्भूत्वाणुष्वपि प्रवेशसामर्थ्यमणिमा॥१॥ स्तंभमादाय ब्रह्मलोकपर्यन्तमभिव्याप्य गोरवातिमरुक्तिर्गरिमा॥३॥ मलघुत्वमा कृतिसामर्थ्यं महिमा॥२॥ केशाग्रस्सतेनागसमुद्धरणकर्मणि ग्रीष्मगोरवादप्य

रूणेन तुलावयवगौरवारब्धत्वगौरवमानीलघिमा ॥ ४ ॥ पातालस्थपुरुषस्य ब्रह्मलोकदृष्टावलोकनं प्राप्तिः ॥ ५ ॥ अंगुल्यग्रेण चंद्र-
स्पर्शनसामर्थ्यं प्राप्तिरित्येके ॥ आकाशादिगमनं देवाद्याकर्षणं स्वेच्छामात्रेण यदेव कर्तुमिच्छति सोऽस्य यादि वनोत्करणस्या-
मर्थ्यं प्राकाम्यं ॥ ६ ॥ स्वशरीरप्रकाशानंतरं शिवतत्त्वे प्रकाशनसामर्थ्यं प्राकाम्यमिति केचित् ॥ स्वेच्छामात्रेण लोकस्य स्थितिस्थापक-
कर्तृतास्य येनेंद्रादीनां नियोक्तृत्वमीशित्वं ॥ ७ ॥ लोकपालसहिता लोकाः प्रहृता आयाति यस्यापिताया तितदेश्वर्यं वशित्वं ॥ ८ ॥
विपरीतबोधकत्वे वा कथमस्य जीवन्मुक्ते परस्मिन्कथमिदं महदैश्वर्यं स्यात् ॥ किंच प्रथमत्वमसिपदयोरन्वयस्तत्पदेना-
सिपदमन्वयमेति ॥ त्वमसि तत्त्वादौ पुरुषोत्ति हतस्तदाकोहमिति श्रवणाध्यानिमुखामवीति ॥ तदा शिवमादि गुणी सादीतिवदेवि-
गीतं तत्त्वमसीति ॥ तदसिपदेन पश्चादन्वयमेति ॥ त्वमिति शब्दवाच्यस्य तदिति श्रुतिवाक्यसदात्मकतामवदन्नाकथं कथं विपरीत-
बोधकं स्यात् ॥ ननु घलेन वद्धीवः कथस्वस्वरूपज्ञाने गुरोरपेक्षा तथा त्वं वा कथं ब्रह्मरूपता विरोधादिति चेन्न ॥ विषयाश्रयेऽ-

धि ३

यणामेव स्वस्वरूपज्ञानप्रतिबंधकत्वमित्युक्तेनैव पुरस्तात् ॥ परोक्षस्वानिश्चयतः स्वयं नस्तस्मात्परोक्षपर्यंतिनां तेषामात्मनां कश्चिद्धीरः
प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ इदं जिज्ञासोर्गमाय ब्राह्मणदर्शनाय यद्वृत्त इत्यादिस्मृतेः ॥ तथा देहादिसेहितिसेवेका
द्वयोरपि समन्वयो ॥ तद्यथा ॥ द्वयमप्यविरोधाहिरन्तो ववनीयो माहः ॥ रघुनंदनवत् ॥ तदेशानपेक्षस्य सदात्ममतिष्ठपरमात्म-
सतत्त्वकतावसत् ॥ तस्मात्तदेवाशिमादिगुणं त्वमसीति शब्दार्थावगमादुपासनाशास्त्रानावाधुनोपासनापरं वाक्यं तथात्वेऽपीत-
विधी स्यात् ॥ ननु विधिपदमध्याहरिष्यते वाक्यानुपपन्नापत्तमवकिन्नस्यादिति चेन्नो वेदस्यापौरुषेयत्वव्यासमानीतस्यापि
विधिपदस्याध्याहार्यत्वात् ॥ न च तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इत्यादिवाक्यप्रत्ययात्तत्र वर्णानां पौरुषेयमन्यथा कर्तृस्मरणापत्तेः पौरुषे-
यत्वं ॥ गौकारे कालिदासविरचितग्रंथानामप्यपौरुषेयता स्यादिवाक्यं ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ॥ अतः समानि जज्ञिरे इत्यादि
वाक्ये धीश्वरो यौ नानुत्पत्तिमत्त्वे प्रतीयते ॥ न तु प्रमाणांतरेणार्थमनुभूय तत्सुविरचितत्वं ॥ उत्पत्तिमत्त्वे वताल्वाद्याघातविप्रीत

४१

कल्पांतरस्थवेदानां सर्गकाले ईश्वरेणोच्चार्यत्व ४

प्रतिपाद्यकपरेन तु अन्यार्थांतरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वप्रतिपादकं॥ ... एवमपि वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि कोऽसौ वेदस्य वागेरङ्गायत
रूपक गुरुर्यादि निवेद्य कल्पो तच्छ्रुत शिष्यपारंपर्येणोदानींतनानामपि प्रवृत्ता॥ एवमपि वेदस्यापौरुषेयत्वे गीतां स्मृतेऽपि वेदस्य वागेरत्नायत
यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादित्यग्न्यादिभ्यो वेदानां ज्ञानमश्रूयते। तथापि तच्छ्रवणान्यथानुपपत्त्या तत्कर्तृत्वमेव वेदानो ऽग्नि
द्यन्त्वेश्वरकर्तृता॥ ननु तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे इति ईश्वरकर्तृताश्रवणात् ब्रह्मकर्तृत्व तद् दृष्टान्तं देवताप्रति
पादनपरमेव तर्हि तस्माद्यज्ञादि वाक्यमपि सं प्रदायप्रवर्तकत्वमात्रेण प्रमाणत्वोपपत्तौ प्रमाणांतरेणाधिगम्य विरचित
पादनपरमेव तर्हि ... लीलावपु
त्वानावादेर्वा पौरुषेयत्वसिद्धिः॥ न च तस्याशरीरत्वादुच्चारणासंभव इति वाच्यं स्तुतौ अविग्रहस्यापि भक्तानुकम्पया लीलावपु
षा वेदोच्चारणोपपत्तेः॥ उक्तं च॥ इच्छया कुरुते देवो विग्रहमिच्छया पातिनुसेवते॥ क्रीडते भगवान् लोके बालः क्रीडनैके रिव॥ तथापि
सर्गकाले वेदाध्ययने पूर्ववेदाध्ययनपुरःसरमेव सर्गान्तरे स्थापित ... नित्यत्वाएव वेदाः सर्वज्ञेनेश्वरेण
सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन लीलागृहीत विग्रहेणोच्चार्यन्ते॥ किंच वेदानामनित्यत्वे वाचि विरूपनित्यया॥ यो विद्धाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्र
ब्रह्माणं।

६१

हिणोति तस्मै॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनं॥ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादीनि नित्यताप्रतिपादनश्रुति
स्मृति वाक्यानां बाधो न स्यात् ... प्रामाण्यं स्यात्॥ तस्मात्पौरुषेयताप्रतिपादनपराणि वाक्यानि कल्पादौ तत्संप्रदायप्रवर्तक
त्वपराणीत्यवगंतव्यं॥ उक्तं च॥ वर्णात्मकास्तु ये शब्दा नित्याः सर्वगतास्तथा॥ पृथग्द्रव्यतया ते हि न गुणाः कस्यचिन्मते॥ ननु तत्ववेदस्य
वेदापौरुषेयत्वेऽपि ... विधिपराख्याहारस्य वाक्यपदार्थे हेतुत्ववत् किं न स्यादन्यापि विधिपराख्याह
वेदापौरुषेयत्वेऽपि पूर्वापूर्वविद्वन्नागच्छति इत्यदृष्टि ... स्यादन्त्यमस्ति॥ किं च श्रुति प्रामाण्यमभ्युपगताश्रुति
रिति चेन्न॥ स्यादेवं यदि वाक्यतद्विमिपदं विना स्वार्थसमर्पणे ... मनपरता ... उपासनापरताकृ ... ॥
वञ्जगतमेवारः ... नतु स्वबुद्धिवशात्कल्पितस्य ... तता॥ ... तथा ... पारमार्थिकं स्वजातिवि कोनेदोऽस्वमहिषयाः
स्यात्॥ उपासनापरत्वे हि विद्युत्प्रतिमावत् ... पारमार्थिकं स्यात्॥ नन्वहिवा ... स्वर्गं ... नापितवा
रिवस्वतः परतो वा नान्यपानवेदित्यधिकारी मोक्षपदाद्याहतः स्यात्॥ तथा हि त्वपदार्थोपासेऽधिकार्यसाक्षात्कैवल्यप्रमाणानां
द्वैतसिद्धिः स्यादिति चेन्न॥ वाचस्याप्रामाण्य प्रमाणास्या प्रतियोगित्वात्॥ तथा हि

ब्रह्मणः॥

६२

क्षतिक्षतिसूत्रादीनां पुनस्तत्वाकाशवत्प्रमाणं स्यात् ॥ तत्पदार्थे वा ये तु क्षीतिसूत्रादीनामपुरुषार्थं जीवपर्यवसानात्पूर्वोक्तरूपव
दोषद्वृतिसेषां पानिषदामुन्नयत: पाथरज्जुग्राहकसत्वासत्वयोगीत्याद्यसत्वसत्वाद्याग्रहासंभवात् ॥ ऽपनात्मनो जडत्वेन त
द्ग्रहासंभवात् ॥ चितेव त्वात्मसत्वादानेन तु कृतेरत्यक्तता वा ह्रिक्ष्यस्याद्वेदस्य स्वर्गादिमननासंभवात् ॥ न च तत्रैव नवर्त्थितिवायो ॥
जगद्वैचित्र्यस्य तद्धेतुकत्वेन तदभावे वैचित्र्यानुपपत्तेः ॥ तदाश्रयस्पष्टात्मनोऽनादित्वसिद्धेरनादिभावस्य ध्वंसासत्वासंभवात् ॥
न च विशेषणास्तु पगमे एकपदे वै पर्यायस्तेन विनाधिरोपाभावाल्लक्षणापायास्वरूपार्थसिद्धिर्न स्यात् स्यात्तन्निदानकत्वात् ॥ नवो
पाधिनिष्कृष्टेन स्वरूपेन सच्चिदानन्दस्वरूपेणानन्दबोधितेपि प्रत्यक्षादिगोचरस्यानात्मनेदस्यानपाकरणान्नाद्वैतसिद्धिरिति
वाच्यं ॥ प्रत्यक्षादीनां द्वैतविषयतायाः पूर्वमेव निराकरणात् ॥ अनेदबोधनस्थापितनिराकरणपूर्वकत्वान्नाहि भेदप्रथकत्व
त्वावृत्तिरनेदबोधयतीयेन तद्विरोधस्यात् ॥ किंच प्रत्यक्षादेर्भेदग्रहासंभवात् ॥ तथाहि ॥ उक्तमस्माद्भिन्नमिमि प्रत्यक्षेणाध्यक्षपदे

श्री ४ गदमंतरे २

भेदस्य ग्रहणासंभव इति तन्मतौ ॥ तत्र किं प्रत्यक्षेण भेदस्मार्त्तविषयीकृतेः प्रवाधर्मिप्रतियोगिनावपि ॥ अंतेप्रभेदग्रहपूर्वकंतौ गोचर
यतित ग्रहपूर्वके वा भेदग्रहो युगपद्वत्र वा ॥ न प्रथमः ॥ धर्मिप्रतियोगिनौ वा पाणा भेदग्रहासंभवात् ॥ नापि धर्म्मिप्रतियोगिग्रहपू
र्वकोऽभेदग्रहस्याद्बुद्धिकर्म्मणां हि त्रिक्षणावस्थायित्वेन बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् ॥ नापि युगपद्धत्रयग्रहः ॥ कार्यकारणा
भावादेकार्येऽभेदग्रहस्याद्बुद्धिकर्म्मणां हि त्रिक्षणावस्थायित्वेन बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् ॥ ततएव न प्रथमः ॥ किं वान्योन्याभावाद यो भेदादिनेभेव
बुद्ध्यार्थयोगपद्यासंभवात् ॥ धर्मिप्रतियोगिनं हि भेदज्ञानस्य कारणं ॥ ततएव न तृतीयः पक्षः ॥ नवनवेन तत्काणोहाराविदूतिवाच्यं ॥ क्रमसंबंधेतदा धर्मिणा धर्मि
धर्मिणोतिद्वंत्वभिन्नेवा ॥ अद्योऽनेते भेदाभ्युपगमः स्यात् ॥ न च नवेवा अतीतानागतानां भेदानां सिवैवायपक्षयेऽनादित्वेनं तत्व स्यात्
णाश्च परस्परकराधिष्ठत्वेन तत्संबंधानावात् ॥ सिनवेवा अतीतानागतानां भेदानां संबंधाभावेत स्वाभिन्नत्वसीनवात् ॥ तत्सं
यदि सर्वे भेदा धर्मिणां संबंधे स्तदाभिन्नेभेदस्थितिरिति मतहानिः ॥ भेदसंबंधाभावेत स्वाभिन्नत्वसिद्धिर्न स्यात् ॥ नत्वरात्तरेणाव
वेद्यादेव भिन्नतेति ॥ वेत्राहि किं भेदविशिष्टको भेदस्तिष्ठतीति विनिर्णयविरहादेकस्यापि सिद्धिर्न स्यात्

पूर्वपूर्वभेदकस्योपपत्तेरनंतभेदस्योपगमो व्यर्थः स्यात्॥ एवमपि भेदाः स्वीकृताः स्युर्यदि स्वभेदपरं परां ग्राहकं प्रमाणं स्यात्॥ तथा चा
कोचेन काव॥ अन्योपायविनिगमस्य प्रमाणस्योपगमे भेदेवेतः अनवस्थितिमा स्यात्तु त्वयि कित्सोत्र दोषतेति॥ अपि तन्ने भेदस्यैव द्वि
हारणात्मनो भेदस्याधारोनेकस्य स्यादेकाभावे तद्द्वंसं हरितिफलमो अपनेकोपि न स्यादिति त्वयैवाद्वैतं साधितं स्यात्॥ नवस्व
रूपे भेदे वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वाद् द्विष्ठस्य च विशेषणविशेष्यतत्संबंधे भेद्यो भिन्नाभिन्नात्यां विचारासह
त्वात्॥ तथाहि॥ घटादिविशेषणविशेष्यतत्संबंधेभ्यो विशिष्टं भिन्नं तदाहि खंडनमानयस्तुते ऽन्यस्यामानयं स्यात् स्यात् तदाति रि
...त्वात्॥ अभेदेतु त्रयाणामपि प्रत्येकं विशिष्टत्वाद् घटादीनामन्यतमानयनेन दण्डी समानीत इति व्यवहारः स्यात्॥ किंच घटप
...तो गत्या द्वैप्रत्यक्ष द्वा पदयोर्भेद इत्यत्र हे किं प्रमाणं यदि तदेव तदा वक्ष्मि प्रतियोगि प्रत्यनिदानकत्वात् द्वैत प्र
...प्रतियोगिनोरन्यतमत्वेन ज्ञाने स्वैने च स्वगोचरतया मात्माश्रयः॥ प्रमाणांतरानुसरणे त्वने

इत्यनवस्था

...द्वयोर्भेदस्य सतत्वं भिन्नो ऽभिन्नो वा॥ भेदेत्तस्मादपि तौ भिन्नौ तथा तस्मादपि तथा भेदानंतरादि सरस्यो भेदेतु घट
...दर्थं पदार्थांतरमपि तद्भेदापन्नमिति सर्वं भेदेनैवेति ब्रह्मणः एव नामान्तरकरणापत्तेस्तस्यैव सर्वात्म
...स्य खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः॥ नव सर्वोविद्याकार्यात्मकत्वे तदभावे तोनेव सहब्रह्मणोपि वा नः स्यादिति वाच्यम्॥ कति
...सर्वाविद्यानत्वस्य च सर्वात्मकत्वोपगमान्नतच्छंकावकाशः॥ किंच स्वरूपं भेद इति मतेतदा दानप्रतियोगापेक्षा न स्या
अयमस्माद्भिन्न इति भेदग्रहस्य धर्मिप्रतियोगि सापेक्षत्वात्॥ अपि च स्वरूपग्रहीते भेदग्रहो प्यातएवेति धर्मिवत्सोरि
होनस्यात्॥ न हि भेदेन गृहीते संदेहः स्यात्॥ अयमस्माद्भिन्न इति धर्मिप्रतियोगिग्रहीतो भेदो यदि वस्तुनः स्वरूपं तदा त
स्य संगस्य भेदस्य स्वरूपे ऽतनीचात् जातियोगिनोपि स्वरूपानमस्तनादद्वैतमेव स्यात् तत्केवलासापेक्षत्वात्सावयवत्वे द्वैत प्र
संगतः॥ एकानावादसंदेहान्नरूपवस्तुनो भेदः॥ पयत्केवैयर्थ्यादयो भेदाः खण्डनकारैरेव प्रस्तुतानि तिगौरव भयात् तत्त्वं
उनादुपरम्यते तस्मात्प्रत्यक्षादि विरोधाभावादद्वैत विशेषणांशमपाकृत्यापि भिन्नि हृष्टेनम्रहैन सम्बुदाने दस्वरूपाणासहा

४४

४

त्रिनिष्ठस्थूलपदार्थविशेषाणां कस्यचित्स्वरूपमात्रस्य लक्षणयाऽभेदो बोध्यत इति सर्वमविरुद्धं प्रमाणांतरस्यापि परोक्षगोचरत्वमने
येवदिशाऽपाकरणीयं विस्तारभयान्न प्रतिमाणं खंडनमनुष्ठीयते। विपरीतवो चेज्जीवब्रह्मदोपाधिकी ब्रह्मसंज्ञास्यात्तथा वाणिमा
दिनिरूढसिद्धपरस्मिन्नर्थोस्याज्जीवएवतास्वपुरितिरूढत्वा कालेतेवादिनश्च ननु पक्षादीनामप्याकाशगमनं दृश्यते॥ सोत्तरितत्वी
नावश्यं पतेत कथं जीवेतानि विधीयंत इति चेन्न। अत्र हि जन्मादिनिर्वर्तिताः पत्याहि॥ काश्चन जन्मकारणिका५ सिद्धयः५ यथा पक्षि
पतंगमक्षिकादीनामाकाशगमनं बाल्यात् तथा कपिलप्रभृतीनां जन्मसमनंतरमेव सर्वसामर्थ्याभिव्यक्तिरूपा५ सा सिद्धिका गुणा॥
काश्चनोषधिसिद्धयो यथा पातालादेरसायनाद्युपयोगात्सरामरणत्यागः। मंत्रसिद्धिर्यथा तज्जपादाकाशादिगतिः। तपःसिद्धिर्यथा
विश्वामित्रादीनां समाधिसिद्धिर्यथा पूर्वजन्मन्यभ्यस्तसमाधेर्जन्मांतरे स्थितस्य कालेनामाविर्भवति तस्मात्सिद्धिमात्रे पूर्वजन्मा
भ्यस्तसमाधिरेवकारणं मंत्रादिस्तु निमित्तमात्रं॥ उक्तं च भगवता पतंजलिना॥ जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इति॥ इंद्रिये
र्थोपलब्धिर्जागरणं॥ अत्रावस्थायां बलं वान्नाशानिति [illegible]॥ [illegible] न्नबम्मानन्नुरहीतस्य मनसो निरिंद्रियप्रदेशावस्थानं निद्रेति

[illegible] वस्थामवस्थात्रयमंगीकुर्वंतीत्यर्थः॥ प्रमाप्रमयोर्जागरितं नाम रज्जुसर्पादिवमोजागरितस्वप्नः॥ कामसूत्रमाहितिष्ठेत् स्वमुग्धता नाम सुषुप्तिश्च शरीरी
[illegible] स्वप्नः५ [illegible] दशायां वर्तनशकाले तत्स्वप्नसुषुप्तिः एवं सुषुप्तावपि सत्वे [illegible] मंता सुखाकारा वृत्तिः सुषुप्तिनामक
[illegible] सापुषिस्वप्नः५ दुःखमहं मस्वाप्समिति परामर्शात् [illegible] नामसीदे हिः५ सुषुप्तिसु
[illegible] प्रबुद्धपरमर्शः पल [illegible] सुषुप्तो घाराऽसीबुद्धिः सापुषिस्वप्नः५ दुःखमहमस्वाप्समितिपरामर्शात् तत्र हिमत एवगजतुरगापुष्टिः५ गाढ
[illegible] वाहि सवासनायाविषयैर्विना मनसो विषयप्रतिभासस्फुरणां स्वप्नः५ तत्र हिमन एवगजतुरगादि [illegible] कोऽहं
तिकेविद्याविषयाप [illegible] बुद्धि [illegible] वाह्यानां मनसोऽज्ञानकर्मतयैवावस्थानात् ततः प्रकाशेनैव स्वप्नप्रकाश इति सिद्धं मामिति
[illegible] कारेणानात [illegible] स्वप्नाः५ [illegible] रतेःस्वप्रेमास कोतराना वान्मनसो ज्ञानकर्मतयैवावस्थाना दिंद्रियेग्रहत इतिभ्रमः५ वाह्ये प्रबुद्धपरा
दृतविद्धः५॥ अन्ये तु [illegible] प्रतीतिर्भवतीतिस्थितेप्वा॥ इंद्रियजानुभवजनितवासनोत्पन्नत्वादिंद्रियविषयाकारस्फुरणंविनावैस्थानेसुषुप्तिः५ सुषु नःशांत५
विषयानुभवजवासनोत्पन्नत्वाद्बहिष्ठेन प्रतीतिर्भ्रमः५॥ वहिरिंद्रियकरणानां चविषयाकारस्फुरणं विनावस्थानं लयः५॥ वाक्यात्पन्नयाऽखंडाकारयाः वृ
र्त्तसर्वस्य लयः५॥ अयमेव प्राकृतप्रलयः५॥ वाक्यात्पन्नयाखंडाकारया [illegible] स्वयमेव निवृत्तिर्मोक्षः। तदेव [illegible] प्रपंचो [illegible] त्यात्मिकप्रलयः५॥ अरणितरणाद्युत्पत्तौ वह्निर्यथा तद्देवदग्धा दाह्यान्नावस्वयमेव निवृत्तिमेष्यति। अतः पानलवत्स्वनिवृत्तौ
[illegible] कारा कारितावित्तवृत्तिरस्तोमस्काशीवाचयित्वा वाच्यान्नावात्स्वयमेव निवृत्तिमेष्यति। अतः [illegible] नाव५ नाहि दृष्टदृष्टविपरीतो पाविद्यतेतथा
वा पदानवात्॥ पुनरुद्भवानावादाऽत्यंतकत्वं। ननु सुषुप्तौ प्रपंचविलयप्रमाणानावश्चानाहि दृष्टदृष्टे विपरीतोपाविद्यते नैवमसर्वतावस्थत भेदर्शितत्वात् पृष्ठे
नात्मित्वान्नतद्वितीयमस्तितत्तोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदितिश्रुत्या सुषुप्तौ सर्वलयेऽवदन्यासर्वतावस्थत भेदर्शितत्वात्

तन्न पश्यति पश्यन्नैव द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिश्रुतीनां तत्र सर्वबाधावधित्वेन तन्मात्रशेषेणात्मनो भावप्रतिपादनपरत्वात्। अवस्थात्रयविशेष-
यश्च ज्ञावस्थात्रयानुगतत्वाव साक्षी यावस्थायी त्युक्तं तत्त्वविधिद्वित्रि शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति श्रुतेः। तस्मान्नद्वैतेनाप्यद्वैत
विरोधान्नापि द्वैताद्वैत सर्वप्रमाणाप्रकाश्यं सर्वप्रमाणप्रकाशकं केवलं चैतन्यमेवास्ति। यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति
श्रुतेः। ननु औपनिषदत्वेनात्मनः सर्वप्रमाणाविषयत्वं वदतस्तव व्याघात एवेति चेन्न। औपनिषदत्वस्याज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयत्वे-
मेवोपनिषद्विषयत्वमिति शुद्धोऽन्नतु प्रमाणजन्यातिशयाधारत्वं येन त्वदभिमतापरप्रकाश्यता स्यात्। सच्चिदानन्दस्वरूपस्यात्मन-
द्विषयविशिष्टस्य तत्तद्विषयत्वेऽपि तु न कापि क्षतिः। ज्ञातस्यैव प्रमाणाविषयत्वमित्युक्तं पुरस्तात्। ननु सुखमेव न वस्तु सुखदुःखमेव प्रयाति
ति लौकिकानामनुभवज्ञानवतामात्मनैवचलितिकोऽपि दृष्टो। तथा चात्मनः सुखदुःखाभावावतिरिक्ते नात्मपुरुषार्थता न वात्मा सुखरूप-
तया पुरुषार्थो विषयजन्यत्वात् सुखस्य तु तज्जन्यत्वमन्यथा सुखार्थिनां विषयोपादानं न स्यात्। नापि दुःखाभावतया पु-
रुषार्थता। भावाभावयोरभेदासंभवादिति चेदुच्यते। केचित्तु तदसत्। यस्य सुखमेव परमपुरुषार्थ इत्याग्रहस्तस्याप्यात्मैव परमपुरु-

स्वरूपत्वात्

[illegible] पुरुषार्थो। सुखस्याप्यात्मार्थतया पुरुषार्थता न तु सुखमित्येव पुरुषार्थोऽन्यथा सुखत्वात् तन्यथा सु-
षार्थश्चात्र [illegible] पुरुषार्थता स्यात्। तस्यापि सुखत्वाविशेषात्। तज्जन्यताया रीत्या वा पकरणीया विस्तरेण यान्नेह अलंन्येते दुःखा-
सुखस्यापि स्वपुरुषार्थतास्यात्तस्यापि आत्मैव परमपुरुषार्थः। आत्मन एव दुःखाभावरूपत्वात्। न चैतावद्रूपस्यात्मनो
भावस्यैव परमपुरुषार्थ इति चेन्न तस्यापि पारमार्थिकं स्यात्तत्त्वेवमस्ति। किंतु पूर्वोक्तं तत्र नास्ति नाकांक्षेऽपि स्यापि
भावरूपतानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ स्यादेवं यद्यात्मनि दुःखं पारमार्थिकं स्यात्। तत्स्वसुखस्वरूपो देहादिभावानां नानाऽनन्यमरणलेशान्ते दृसे
तनानाद्यनिर्वाच्यः सोऽतएव तज्जाठरानलविदग्धकायो विस्मृतस्वसुखस्वरूपो देहादि [illegible] पारमार्थिकः स्यात्।
स्मिन्नरोरथादिनरकेभ्यो तेसवितरीत मोवदात्मन्यारोपयत्येव केवलत्वे न तु दुःखं पारमार्थिकं येन तदभावस्यापि पारमार्थिकता स्यात्।
आरोपितस्य बाधो नाधिष्ठानादतिरिच्यते अधिष्ठाना नेरं नैवारोपितत्वात् इदं तावान्नवगोऽपि पारमार्थिकः स्तस्यैवाशेषसंसार
तद्भिन्नेतरपदार्थवत्॥ तस्माद्दुःखाभाव एव परमपुरुषार्थ इति यन्मतं तन्मतेऽप्यात्मैव परमपुरुषार्थः प्रतिपादनीः यथामेदांबकारो
दुःखनिवृत्तिरूपत्वात्॥ सच्चिदानन्दब्रह्मैवेत्यद्वैतश्रुतिस्तत्रासात्तद्वैतस्मरणावकाशः

४६

४६

दिरोधममासाघरज्जुरेवसर्पादिरूपत्वात्मनाभासते। तथास्तु इमेव मायया अविद्याकोशादिलिंगशरीरात्मिकबंधमवाप्य जगदाकार्गे
भासते॥ न तु रज्जुवत्कालत्रयेपि तद्धिरूपं बोधितत्वात्केवलं तत्प्रतिपादनपरात्स्कृतयश्च दर्शिता स्तुः तथा च स्वप्नवज्जागर
प्रपंचोपि भातीति चेत् एवं न तयोर्विशेषमस्य व स्यास्यामो वाधाकरमात्पोत्पत्स्येद्ध योरपि वाधदर्शनात् प्रपंचगतास्तत्पाद्य
इव सर्वेपीश्वरा एवं तदुपासनाप्रजिताः स्तद्द्वैवफलदा भवंति॥ मुक्तिस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारादेवाविष्ठानस्य साक्षात्कारस्यैव भ्रमनिवृत्ति
हेतुत्वाभ्युपगमात्॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः॥ स्वप्नबोधं विना स्वस्वप्ननाशाद्दृष्टा
न्तान्त रेवा॥ यथा गामानि येन दृष्टो नोपायः स्वननैर्विना॥ मल्लाप्रयेपि तथास्वात्मचिंता मुक्तान चापरः॥ ईशस्तु विराङ्दे
विस्फुरद्देवस्वरूपःप्रविनुमेरेवमेरालमालिकायप्रत्यक्षः विश्वरात्रियविकृतरूपाभास्वरमपिशाः॥ अध्यस्यवरं वृता
घायवद्वीहि तद्वत्पाः॥ जलपाना पामरकाष्ठ वाम्बुपा कुद्दालकारया॥ ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः॥ यथा

……………………कैर्नुपूज्यपूज्यानुसारत स्मुक्तस्तु ज्ञाततत्वस्य ज्ञानादेवेन यान्यथा स्वप्न
यथापासते तं फ[illegible]नपेयंप्रकारास्तेविविधविरक्ता मित्रादि भिन्नै नै न स प्रविवदीत न च क्रमेयमनुत्वा पुनं
वाद्यं विनानेव स्वप्नपु[illegible]गादिगतमादायस्वयुक्तिविविशिष्टं एकप्रयोजनप्रतिवद्धार्थं जातस्य कात्स्न्येन प्रति
पंविरावितयतीति नद्यपि तु स्मृतिशास्त्रादिगत मादायस्वयुक्तिविशिष्टं। तथा चात्र समत्क्षरे न विप्रतिपत्तिः कार्या॥ परात्कर्षीसहिस्कृत पाऽन्ते प्रकाशस्य दृष्टिगो
पाद्कोगे यघश्या[illegible]मितिशास्त्रा॥ तथा चात्र समरूदेहावमासीतत्वज्ञानोदयपर्यंतं प्रवृत्तादिरतेस्तदृष्टिगोचराः सर्वे
निनिवेशोमस्यरुषा॥ पस्तुनिर्मितस्य सर्वं ब्रह्मितिदर्शपद देहावभासीतत्वज्ञानोदयपर्यंतं तत्वबुद्धिः उवलेतान दृष्टिगोचराः सर्वे
राजन्यपुत्रा मवीति किंपुनस्तत्वविज्ञात दाहस्तगवान्नेवशिष्ट्या॥ यस्यानुजनवपर्यंतीतत्वबुद्धिः उवलेतानदृष्टिगोचराःसर्वे
मुच्यते सर्वपातकैः॥ तथा कुलपावित्र्यासाधारणाकारणतापि ब्रह्मविदः स्मूयते॥ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वंभरा पुण्य
तीयतेन। अपारसंवित्सुखसागरेस्मिन् लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः॥ ॥स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्तावनी

४७

४७

यज्ञानां चकृतं सहस्रमखिलादेवाश्च संपूजिताः॥ संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ यस्य ब्रह्मविचारणे
रणमपि स्थैर्यमनः प्राप्नुयात्॥ तस्य गुरुमन्त्रोविशिष्टस्यैवमनो ब्रह्मणि एकाग्रतयालीनं नर्वर्ति॥ नान्यस्य तपत्रयश्चेतश्च
तारशाखी प्राप्नोति प्रमाणं॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः॥ ॥
श्रीति तं जगति तत्त्वैर्यासशंकरसंमते॥ तदुद्धृत्य मया सम्यक् तत्त्वदीप समुन्नीयते॥ ब्रह्मतत्त्वमिह प्रोक्तं दीपस्तुष्टिनिगोहि॥
दीपमेतत्स्थस्य मोहस्य वा भ्रमात् च प्रकीर्तिती॥ किंतस्य बहुभिर्ग्रंथैः शास्त्रैर्वा चतुर्विस्तरैः॥ यत्कृते तत्त्वदीपोयं कल्पवृक्षः फल
विकथा ॥७॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीवैकुंठशिष्यकविराजभिक्षुविरचितस्तत्त्वदीपः प्रथम
काशप्रगतमत्॥ ॥७॥ शुभमस्तु॥ ॥श्रीविश्वेश्वरायनमः॥ ॥ संवत् १६७२ समये श्रावणे मासि पंचम्यां बुध
वासरे मुक्तिक्षेत्रे चितामीरां पृष्टे तेन लिखितं स्वपाठार्थं परार्थं च॥ श्रीशंकरात्मजेन। वाराणसीक्षेत्रे॥ ॥७॥ ॥
॥श्रीविघ्नेशनमः॥ ॥श्रीकार्तवीर्यार्जुनायनमः॥०॥ श्रीभवानीशंकराभ्यांनमः॥ ॥श्रीपार्वत्यैनमः॥ ॥श्री॥

[OrderDescription]
,CREATED=26.10.20 10:47
,TRANSFERRED=2020/10/26 at 10:54:45
,PAGES=49
,TYPE=STD
,NAME=S0004533
,Book Name=M-1468-TATVADEEP
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,